

83.372:642/2
Б-919

ᠪᠦᠷᠢᠶᠠᠳᠠᠯᠢᠲᠡᠷᠠᠲᠤ

БУРЯАД ЛИТЕРАТУРА

XVIII зуун жэл – XXI зуун жэлэй эхин

Дунда нургуулин ахамад ангинуудта
үзэхэ нуралсалай ном

БУРЯД УЛАСАЙ БОЛБОСОРОЛОЙ БА ЭРДЭМ УХААНАЙ ЯАМАН

БУРЯД ЛИТЕРАТУРА

XVIII зуун жэл – XXI зуун жэлэй эхин

**Дунда нургуулин ахамад ангинуудта
үзэхэ нуралсалай ном**

*Буряд Уласай болбосоролой
ба эрдэм ухаанай яаман баталба*

УЛААН-ҮДЭ • 2017

УДК 89

ББК 83.3 (2 Рос. Бурия) бу

Б 919

«Буриад хэлэ Буриад Уласта сахин хүгжөөхэ» гэнэн Буриад Уласай гүрэнэй хүтэлбэрийн хэмжээндэ Буриад Уласай болбосоролой ба эрдэм ухаанай яаманай мүнгэн хангай дэмжэлгээр хэблэгдэбэ

Зохёогшод

Л.Ц. Халхарова (харюусалгата редактор), хэлэ бэшэгэй ухаанай дэд эрдэмтэн

Б.Б. Бадмаев (эрдэмтэ редактор), хэлэ бэшэгэй ухаанай дэд эрдэмтэн,

О.Б. Бадмаева, хурган хүмүүжүүлгын ухаанай дэд эрдэмтэн

Г.Ц.-Д. Буянтуева, хэлэ бэшэгэй ухаанай дэд эрдэмтэн

О.А. Забанова, хэлэ бэшэгэй ухаанай дэд эрдэмтэн

Шүүмжэ бэшэгшэд

Л.С. Дампилова, хэлэ бэшэгэй ухаанай доктор

Х.Г. Цыденова, зааха аргын мэргэжэлтэн

Б 919 **Буриад литература. XVIII зуун жэл – XXI зуун жэлэй эхин:** дунда хургуулийн ахамад ангинуудта үзэхэ хуралсалай ном / харюусал. ред. Л.Ц. Халхарова; эрдэм. ред. Б.Б. Бадмаев. – Улаан-Үдэ: Уласай хэблэлэй үйлэдбэри, 2017. – н. 352.

ISBN 978-5-91407-164-3

Тус ном соо буриад удха зохёол түүхэтэ хүгжэлтөөрөө ба мүнөө үеын байдалаараа удхалагдана, үндэхэтэнэй бэшэмэл урлалай хүгжэлтын нийтэ ба хубийн зүй тогтоолнууд тайлбарилгдана, хүүлэй үеын эрдэм шэнжэлэлгын хараа үзэлнүүд баримталагдана. Буриад удха зохёолой он дараалал болзорто ёһоор XVIII зуун жэлхээ тодорхойлогдобошье, монгол хэлэтэ арадуудай үзэг бэшэгэй ба бэшэгэй соёлой хүгжэлтын талаар үргэдхэгдэжэ, XIII-XVII зуун жэлнүүдтэхи нийтэ монгол зохёолой эрхим жэшээнүүдээр уридшалагдаа. Тиимэхээ согсолборилон зохёогшод буриад удха зохёолой хүгжэлтын зарим тэды арсалдаатай асуудалнуудта өөһэдын тайлбари, дүгнэлтэ ба тобшолол үгэхые, уншагшадта бэшэмэл соёлой түүхын орёо үзэгдэлнүүдые ойлгосотой болгохые оролдоо.

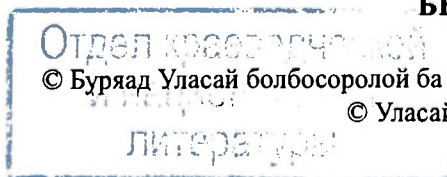
Энэ ном буриад удха зохёол түрэлхи хэлэн дээрээ үзэдэг дунда хургуулийн ахамад ангинуудай хурагшадта зорюулагданхай.

6 3 6 3 0 6

ISBN 978-5-91407-164-3

Кравец

УДК 89
ББК 83.3 (2 Рос. Бурия) бу

© Буриад Уласай болбосоролой ба эрдэм ухаанай яаман, 2017
© Уласай хэблэлэй үйлэдбэри, 2017
© Зохёогшод, 2017

НОМОЙ РЕДАКТОРНУУДЫАА

© Б.Б. Бадмаев, Л.Ц. Халхарова

ЭРХИМ ХҮНДЭТЭ НҮХЭД АА!

Танай анхаралда буряад зохёол түрэлхи хэлэн дээрэ үзэдэг дунда хургуулнин ахамад ангинуудай хурагшадта зорюулагдаһан нэмэлтэ хуралсалай ном дурадхагдана. Энэ ном зохёогшод үндэһэтэнэй үгын урлалай эгээ сэнтэй жэшээнүүдые буряад уран зохёолой хүгжэлтын гол тулгуури болгон баримталхадаа, тэрэнэй анхан бии бололго, тогтон бүрилдэлгэ, болбосоролго, дабшалтын шатануудай ниитэ ба хубиин зүй ёһонуудые, найруулга ба гоё найхание, түрэл зүйлнүүдые болон һэдэбүүдые тодорхойлхые оролдоо.

Буряад зохёолой түүхэ ба мүнөө үе тухай түрэлхи хэлэн дээрэ бэшэхэ, хэблэхэ, олониитэдэ дамжуулан хүргэхэ гээшэ үндэһэтэнэй удха зохёол шудалха, тэрэндэ болбосорхо хэрэгэй тон шухала шата болоно. Уран зохёол тухай түрэлхи хэлэн дээрэ бэшэгдэһэн шэнжэлэлгын ехэ түхэлэй ажалнууд мүнөө үедэ тон хоморой болонхой. Гадна нэмэлтэ хуралсалай шэнэ номууд болбол мүн лэ үсөөн. Тиимэһээ тус номой буряад хэлэн дээрэ хэблэгдэһенинь бидэнэй хамтын хэрэгэй үшөө нэгэ алхам урагшаа гэжэ тоолохоор.

Хуралсалай ном соо буряад удха зохёолой ниитэ түүхэ тодорхойлһон онолто хэрэгсэлнүүд юрэнхылэгдэн үгтэнэ. Тэдэнь буряад зохёолой хүгжэлтын шатануудай эгээ шухала шэнжэнүүдые согсолхын тулада хэрэглэгдээ.

Ном өөрын оролто хубитай. Тэрэниие Б.Б. Бадмаев бэлдэбэ. Хэлэн, тэрэ тоодо бэшэгэй хэлэн, үгын урлалай анхадугаар зүйл мүн. Гадна уран зохёол өөрын ээлжээндэ хэлэ эмхидхэлгын дээдэ түхэл болоно. Тиимэһээ номой оролто хуби соо монгол хэлэтэ арадуудай үзэг бэшэгэй хүгжэлтэ тухай юрэнхы мэдээсэл оруулагдажа, буряад удха зохёолой гол шухала нүхэсэлдэ хараалагдаа. Гэбэшье бэшэгэй соёлой дэлгэрэлгэ тодорхойлһон ниитэ монгол зохёолойнь эртын эрхим жэшээнүүдые мүнөөнэй буряад, халха, хальмаг г.м. зоной уран зохёолой анхадугаар эхэ бэшэг гү, али койне гэжэ бултыень баримталжа болохогүй бшуу даа. Зүгөөр тэдэ зохёолнуудай ехэнхи хубиин монгол туургатанай ниитэ нөөсэ баялиг, бүгэдын хүртөөл болоһониинь дамжаггүй.

Номой гол хуби болбол 3 бүлэгһөө бүридэнэ. Эндэ XVIII–XIX зуун жэлнүүдтэхи эртын буряад удха зохёолой, тиин XX зуун жэлэй I хахадтахи (1905–

1955 онуудтахи) болон XX зуун жэлэй II хахадтахи (1956–1991 онуудтахи) уран зохёолой ниитэ түүхэ удаа дараалан тайлбариллагдана. Зохёол үелэлгэ гээшые тэрэнэй хүгжэлтын гадаада ба дотоодо, ниитэ ба хубиин шэнжэнүүд тодорхойлоо, харин тэдэ шэнжэнүүдыень элирхэйлэн бүлэглэхын тулада, ниигэм доторхи олоной харилсаануудай ба соёлой, мүн түүхын ба соёлой нүхэсэлнүүдые нэгэдхэн арга шудалалай хандасанууд уридшалан баримталагдаа. Гол хубиин 1-дэхи бүлэг XVIII–XIX зуун жэлнүүдтэхи шажанай ба эргэн зохёол суглуулалгада, нитэлэлгэдэ ба шэнжэлэлгэдэ зорюулагданхай. Тус бүлэг Б.Б. Бадмаев эмхидхэн байгуулаа. Харин 2-дохи бүлэг соо буряад уран зохёолой XX зуун жэлэй эхиндэ бии болоһониинь (1905–1917 онууд), саашадаа бүрилдэһениинь (1917–1932 онууд), тиин социалис байдал дүрсэлэн зураглаха аргын нүлөөн доро тогтонижонги байдалтай болоһониинь (1932–1955 онууд) харуулагдаа. Энэ бүлэг Л.Ц. Халхарова бэшэбэ. Тиихэдэ 3-дахи бүлэг соо буряад уран зохёолой хүгжэн халбаралгын саашанхи шатанууд зүблэлтэ ниигэмэй ури уналгын (1956–1964 онуудтахи), тэрэнэй удаадахи (1965–1985 онуудтахи) ба олондо соносхолгын (1986–1991 онуудтахи) шатануудаар тайлбариллагдана. Тус бүлэгэй оролто үгэ ба үргэлжэлхэн зохёол тухай хэнэг О.Б. Бадмаева байгуулба. Харин О.А. Забанова шүлэглэнэн зохёол тухай, Г.Ц.-Д. Буянтуева зүжэглэнэн зохёол тухай хэнэгүүдые эмхидхэн нэмээ.

Хэрбээ энээнһээ урагша XX зуун жэлэй буряад уран зохёол ехэнхи ушартаа зүблэлтэ сагай хуулита зохёолнуудаар голлогдодог хаань, ном зохёогшод энэ шугам хубилгажа, зохёолой шата бүхэндэ зохёогшодой шухаг байдал, зохёолнуудай үнэтэ зүйл тододхон, хүгжэлтын ниитэ ба хубиин шэнжэнүүдые уридшалан бодхообо. Гол зохёолшодой шухаг байдалын түбхын түрүүн тэдэнэй уран зохёолой дабшалтада өөһэдын онсо нууритай, ехэ үүргэтэй ба нүлөөтэй боложо шадаһаарнь элирхэйлэгдэнэ. Харин зүблэлтэ буряад зохёолнуудай үнэтэ зүйлыень тэдэнэй XX зуун жэлэй зохёолой түрүүшын жагсаал байлгананиинь, мүнөө үеын үгын урлалай, хүнэй ба ниигэмэй хараа үзэлэй, гоё һайханайн зүйгэй бүрилдэлгэдэ ба хүгжэлтэдэ нүлөөтэй байһаниинь тодорхойлно. Имагта зохёолшон бүхэнэй шухаг байдал ба зохёол бүхэнэй үнэтэ зүйл гээшые үзэлгэ хадаа уран зохёол шэнжэлхэ эрдэмэй мүнөө үеын хойшоллолтогүй шухала асуудалнууд болонхой.

XX зуун жэлэй эсэсэй болон XXI зуун жэлэй эхинэй буряад уран зохёол оршон сагай ниигэмэй дабшалтадай сэхэ холбоотой. Тэрэнэй найруулгын ба гоё һайханай зүйнүүдэйн хэмжүүрнүүд хүсэд бүрилдөөдүй, уран зохёол шудалха эрдэмэй талаһаа онолто онсодхол абаадүй. Тиимэһээ энэ үеын буряад уран зохёолнуудай эрхим жэшээнүүд, хүгжэлтын зарим тэды хараанууд тухай юрэнхы мэдээсэл аминдаа бүлэглэгдэн, хуралсалай номой түгэсхэлэй хубида үгтэнэ. Мүнөө үеын буряад зохёолой саашанхи хүгжэлтэдэ ниитэ мон-

гол, эртын буряад-монгол удха зохёолнууд болон имагта ХХ зуун жэлэй уран зохёолнууд, тэдэнэй найруулгын ба уран найханай зүйнүүд, хэлэнэй баялиг, үүргэ, удха шанар тон сэнтэй болонхой. Үндэһэтэнэй зохёолой иимэ байдал тус номой түгэсхэлэй хубида мүн лэ тобшологдон үгтэнэ. Гэхэтэй хамта оршон үесын зохёол энээнһээ урагша олондо ехэ мэдэгдээгүй гаһар һонин үзэгдэлнүүдтэй боложо байһаниинь эли.

Номой оролто хуби ба гол хубиин бүлэгүүдэй хэхэг бүхэн һурагшадай мэдэсын, шадабариин ба дадал ашаглалгын бэлиг, абьяасуудые тодорхойлхо болзорто 3 хэмжээнэй һургалгын сэнэгүүдтэй. Шалгалтын 1-дэхи хэмжээндэ һуралсалай мэдээнүүдые танин мэдэлгын жэшээтэ асуудалнууд табигданхай. Тэрэнэй 2-дохи хэмжээндэ алибаа нэгэ зохёолойнь эхэ бэшэг тайлбарилан үзэлгын жэшээтэ даабаринууд оруулагданхай. Харин 3-дахи хэмжээндэнь һурагшадай өөһэдын шэнжэлэл, шүүмжэлэл зохёон байгуулгын жэшээтэ даабаринууд үгтэнхэй.

Һуралсалай номой эсэстэ лаблаха хэрэгсэлнүүд үгтэбэ. Эндэнь хэрэглэгдэһэн ажалнуудай ниитэ тобьёг, буряад зохёолшодой нэрэ зааха үзэг дараалалай ба тэдэнэй гол зохёолнуудай нэрэ зааха он дараалалай жагсаалтанууд болон буряад-оронд ойлгосонуудай тобшо тобьёг ороно.

Хүндэтэ һурагшад! Энэ ном дунда һургуулида ангиһаа гадуур аминдаа үзэгдэхэ нэмэлтэ һуралсалай хэрэгсэл һэн тула, танай һургуулиин наһанай мэдэсэдэ, арга шадабарид ба дадал шадабарид тааруулагдан бэшэгдэхээр хараалагдаа. Үндэһэн буряад зохёолойngo эрхим жэшээ дээрэ уран зохёолой түүхэ тухай һурагшадай юрэнхы ойлгосо үргэдхэхэ, тэрэнэй дабшалтын үе, шата, шэглэл, урасхал, найруулга ба уран найхание шудалалгын абьяас саашань хүгжөөхэ гээшэ тус номой гол зорилго байгаа.

Амжалта хүсэе!

ОРОЛТО ХУБИ

ҮЗЭГ БЭШЭГ – УДХА ЗОХЁОЛОЙ ГОЛ ШУХАЛА НҮХЭСЭЛ

© Б.Б. Бадмаев

ОРОЛТО ҮГЭ

Үзэг бэшэг гээшэ хүн түрэлтэнэй ниигэмэй хүгжэлтэдэ эгээ ехэ туйлалтануудайнь нэгэн болодог. Ямаршые арадай түүхэ, соёл, болбосорол зүб ойлгохын тулада, хүн бүхэн түбхын түрүүн тэрэ арадай хэзээ, хаана ба ямар үзэг бэшэгтэй болоһыень тодорхойлдог гээшэ. Үзэг бэшэгтэй иимэ үүргэ өөр өөрын ээлжээндэ хүн түрэлтэнэй анханайнь ямар нэгэ зүйл бэшэг, дээдэ эртын зураг бэшэг, дунда эртын тамга тэмдэг гү, али удха бэшэг, эртын зурлаа тэмдэг гү, али дүрсэ бэшэг, хожомой үе бэшэг г.м. дүүргэжэ байгаа. Гэбэшье ажамидаралай али олон үзэгдэлнүүдые тэмдэглэхэ хэрэг түбхын түрүүн имагта үзэг бэшэгтэ сэхэ хабаатай.

Мүнөөнэй монгол хэлэтэ арадуудай дээдэ эртын удамууд бүри хунну уласай үеһөө бэшэг ашаглажа байгаа гэхэн тухайламжа түүхыншые, хэлэ бэшэгтэйшые эрдэмүүдтэ батажан тогтонижонхой. Монгол хэлэтэ арадуудта буряад, монгол, хальмаг г.м. гол хэлэтэй арадууд, мүн аймагуудай (чаар аймак, чараймак, чахар аймаг, дүрбэн аймаг) теймури (тимури, түмэр), тиихэдэ баоань (баоаньхуэй, боунан кун), дагуур (дагур, даур, дахур), дунсян (дунсянмэнгу, дунсянтужень, дунсянхуэй, санта, сарта, широнгол-монгол), могол (мугул, мухгал), ту (далат, далда, монгор, мэнгүлэ, мэнгүэр кунь, мэнгүэр пунь, сагаан монгол, ту хоэр, тугухуэй, тужэнь, туминь, тухуцзя, тухүн, хор, хоэр, чухань мэнгу), хазаар (хазара), хайдаг (хайдаклан, кайтаг), юйгу (сарыг югур, шара-йогур, шара уйгур, шира-югур, хара-йогур, югур) г.м. анханай монгол хэлэтэй гү, али ямар нэгэ сагта юрэ соёлтой байһан, болоһон зон ехэ, бага бэшээр тоологдохоор. Гэбэшье бидэ даб дээрээ гол хэлэнүүдэй (үргэнөөр харабал, эхэ соёлой) хилын гэжэ маргинальна («ольтирогто») хэлэнүүдтэй ба тэдэнэй захын (заха газарай) гэжэ перифериин хэлэнүүдтэй арадуудай анханайнь гү, али мүнөөнэйн бэшэгүүдые оршон сагай монгол хэлэтэ арадуудай удха зохёолой шухала нүхэсэл болгожо баримталнагүйбди. Тиимэхээ тус нурулсалдай номой оролто хубида гол хэлэтэй арадуудай үзэг бэшэгтэй, бэшэгтэй соёлой хүгжэлтэ уридшалан хараалагдаа.

Мүнөөнэй монгол хэлэтэ арадуудай ехэнхи хубинь XIII зуун жэлһээ оршон саг хүрэтэр араб үзэг, бодоо дүрбэлжэн (хор-йиг) үзэг, буряад (Вагиндарын) үзэг, галиг үзэг, лата үзэг, ород (кирилл) үзэг, пагба, соёмбо үзэг, тодо үзэг, түбэд үзэг, уйгур (уйгуржан-монгол) үзэг, хитад үзэг, худам монгол (бодото хуушан монгол) үзэг, хэбтээ дүрбэлжэн үзэг г.м. бэшэгэй 10 гаран журамууды ашаглан хэрэглэжэ, өөһэдын түүхэ, хэлэ, аман болон удха зохёол, соёл, болбосорол, урлал, хүзэглэл, ёһо, гурим, заншал г.м. ажамидаралай али олон зүйлнүүды бусадһаа дутуугүй хүгжөөжэ ябана. Зүгөөр хэрбээ Монгол, Орос уласуудта һууһан мүнөөнэй буряадууд, монголшууд, хальмагууд г.м. гол монгол хэлэтэй арадууд ород үзэг ниитэ ашаглажа байгаа һаань, Хитадай Дотор Монголда ажамидарһан монгол хэлэтэн хуушан монгол бэшэг, харин Синьцзян-Уйгур өөрын захиргаата аймагай ба Цинхай можын зарим хошуунуудта ажаһуугшад «тодо бичиг» хэрэглэһэн зандаа. Тиихэдэ Хитадай бусад нютагуудта түбхинэһэн баоань, дагуур (ту), дунсян г.м. эхэ соёлой хилын монгол хэлэтэнэй олонхинь хитад үзэг, монгор зон лата (лата-ту) үзэг, шира-югур (юйгу) зон хитадшье, түбэдшье үзэгүүды хуулита ёһоор хэрэглэнэ. Афганистанай, Пакистанай могол зон, мүн баһа Афганистанда, Иранда ба Пакистанда һууһан монгол соёлтой хазаар монголшууд араб үзэг хэрэглэжэ эхилһээр үнинэй. Тиимэһээ түрэлхи арадуудай уран зохёол гэжэ эхэ соёлой хилын монгол хэлэтэнэй бэшэмэл урлалай эрхим жэшээнүүды хараалагдаашье һаа, түбхын түрүүн имагта гол монгол хэлэтэй арадуудай зохёолнууд бүлэглэн баримталагдадаг байха юм.

Мүнөө сагта буряад, ород хэлэнүүд дээрэ байгуулагдаһан үндэһэн буряад уран зохёол тодорхойлходоо, тэрэнэй хүгжэлтэ түүхын, соёлой ба уран һайханай мэдэрэлнүүдэйнь онсо шэнжээр, тэрэ тоодо зохёолнуудай ажабайдал гоё һайханаар удхалалха уран һайханайнь журамуудай һэлгэсээр, түрэл зүйлнүүдэйнь ба зураглаха маягуудайнь түхэлнүүдэй хубилалтаар, хэдэн үенүүдтэ бүлэглэн харахаар: 1) XVIII–XIX зуун жэлнүүдтэхи буряад удха зохёол (1727–1917 онууд); 2) XX зуун жэлэй I хахадтахи буряад уран зохёол (1905–1955 онууд); 3) XX зуун жэлэй II хахадтахи буряад уран зохёол (1956–1991 онууд); 4) Мүнөө үеын буряад уран зохёол (1992–2017 онууд). Гадна XIII–XVII зуун жэлнүүдтэхи удха зохёолнууд буряадшье [Баяртуев, 2001 : 84-102], хальмагшье [Бадмаев, 1975: 28-65; История калмыцкой литературы. Т. I. Дореволюционный период, 1981: 200-203] уран зохёолой ниитэ монгол үе гэжэ тодорхойлогдодог байха юм. Үнэхөөрөө, XIII-XVII зуун жэлнүүдтэхи зохёолнуудай эрхим дээжэ жэшээнүүды мүнөөнэй монгол хэлэтэ арадуудай удха зохёолой тусгаар ниитэ эхэ бэшэг (койне) гэжэ болзорто ёһоор баримталжа болохоор.

Гэхэтэй хамта монголшууд ниитэ монгол үеын удха зохёол өөһэдын «дундад эртний үеийн уран зохиол» гэжэ тайлбарилхадаа, хамаг удха зохёолоо

хүгжэлтын талаар иймэ хэдэн өөрсэ үенүүдтэ хубаана: 1) XIII–XIV зууны үеийн анханы монгол утга зохиол (1206–1368 онууд); 2) XVI–XVII зууны үеийн монгол утга зохиол (1578–1636/1691 онууд); 3) XVIII–XIX зууны (XX зууны эхэн) үеийн монгол утга зохиол (1691–1911 онууд); 4) XX зууны үеийн монгол уран зохиол (1924–1991 онууд); 5) Монголын орчин үеийн уран зохиол (1992–2017 онууд).

Хальмагууд өөһэдын уран зохёолой эхин шата 1633 ондо «Хальмг ханат улс» (1633–1771 онууд) гэжэ хаанта улсасай байгууллантай гү, али Намхайжамцын 1648 ондо «тодо бичиг» зохёолонтой сэхэ холбодог. Тиигэжэ тэдэнэр удха зохёолоо хүгжэлтөөрнь иймэ хэдэн үенүүдтэ хубаана: 1) XVII–XX зун жилин эклц цагин хуучн хальмг гү, али өөрд-хальмг утх зокъял (1633/1648–1771 жилмүд; 1771–1916 жилмүд); 2) XX зун жилин түрүн өрэлд (советин цагин) шин хальмг урн үгин зокъял (1917–1943 жилмүд); 3) XX зун жилин хойрдгч өрэлд (советин цагин) шин хальмг урн үгин зокъял (1957–1991 жилмүд); 4) Одгэ цагин хальмг урн үгин зокъял (1992–2017 онууд).

МОНГОЛ ХЭЛЭТЭ АРАДУУДАЙ ҮЗЭГ БЭШЭГЭЙ БА БЭШЭГЭЙ СОЁЛОЙ ХҮГЖЭЛТЫН ГОЛ ШЭНЖЭНҮҮД

1. Ниитэ монгол үеын урда тээхи «Агууехэ талын» үзэг бэшэгэй ба бэшэгэй соёлой хүгжэлтын гол шэнжэнүүд (м.э.у. III з.ж. – XIII з.ж.)

Монгол хэлэтэнэй удамууд бүри эртэ сагнаа үзэг бэшэг хэрэглэдэг байгаа гэхэн тухайламжанууд (Б.Я. Владимирцов, Ц. Дамдинсүрэн, Б. Ринчен, Ж. Надмид г.м.) һүүлэй үедэ түүхэшье, соёлшье, хэлэ бэшэгшье шудалхан эрдэм шэнжэлэлгын ажалнуудта бүри эдэбхитэйгээр хэгдэдэг болонхой. Тиигэжэ Түб Азиин «Агууехэ талаар» ажаһуугшад имагта хунну (хүннү) зоной үеһөө тон үргэнөөр бэшэгэй хэлээр харилсажа, өөһэдын хаан түрэнүүдые байгуулхаһаа гадна, өөрсэ хунну-сяньби («кэгу», «кэму»), тюрк-уйгур (шулуун, түмэр руни), кидань («кэму», удаань удха гү, али тамга тэмдэг, тиин үзэг бэшэг) г.м. бээе даһан нэгэ бүхэли талын эргэншэлэй бэшэгэй соёлнуудые хүгжөөжэ шадаа гэгдэнэ. Энэ талаар дээдэ эртын монгол (протомонгол) нүүдэлшэд ба IV–VI зуун жэлнүүдтэхи табгач (тоба), IV–VII зуун жэлнүүдтэхи тогоон (туйюхунь, туйюхуань, тугухунь, Хүхэ нуурта һууһан сяньбинуудай таһарданууд – Б.Б.), VI–XII зуун жэлнүүдтэхи кидань (хитан) г.м. монгол гарбалтайшье, монгол соёлтойшье уласууд тус тустаа ба үе үедөө олон ондоо арадуудтай харилсажа ябахандаа, гол түлэб хитад үзэг, руни, харин Буддын шажанда ороһон бүлэгүүдынь түбэд үзэг г.м. бэшэгүүдые аман хэлэндээ зохилдуулан хэрэглэһэн байдаг. Жэшээлхэдэ, «Агууехэ талын» нүүдэлшэдэй тон түрүүшын гүрэн түрэ байгуулжа шадаһан хунну улс болбол анханай хитад бэшэг хэрэглэжэ ябаа [Иакинф (Бичурин), 1851 : 107]. Гадна тэдэнэр мүн баһа анханай энэдхэг бэшэг ашаглажа ябаа гэхэн һонирхолтой аад, нэгэ бага

арсалдаатай тухайламжа Л.Н. Гумилев баримталсан байдаг [Гумилев, 1993 : 80]. Гэхэтэй хамта хунну өөхэдын руни гэхэ гү, али «кэгу» (ниилэхэгдэхэн яһан) бэшэгтэй байгаа гэхэн һанамжанууд мүн лэ саг үргэлжэ гаргагдана. Энэ бэшэгынь уг эхиеэ арамей бэшэгэй нэгэ халаһаань абахадаа, саашадаа өөрөө төба, жужань уласуудай соёлоор дамжан, анханай тюрк руни бэшэгэй үндэхэн һуури болоо гэгдэдэг юм (Е. Блоше, Ф. Алтхайм, Э. Трыярски, Г. Клоузон, А. Рона-Таш, Е. Хаудхауген, Г. Сүхбаатар, Л. Чулуунбаатар г.м.). Тиихэдэ руни хунну болон руни хунну-сяньби бэшэгүүдэй ниитэ һууриень бүри дээдэ эртын зураг бэшэгэй угалзууталһан араатанай маяг, дунда эртын тамга бэшэг табиһаншье байжа магадгүй.

Монголой эрдэмтэн Л. Чулуунбаатар болбол «Письменность монгольских народов и ее культурно-историческое значение» гэжэ ажалдаа Е. Блоше, Тогтох, С. Дончев г.м. олон эрдэмтэдэй тухайламжануудые зэргэсүүлэн хаража, «Хунну ху тао бидгэчийн тамга», «Юань улсын түүхийн орчуулгын нотлол, нөхвөрлөл» г.м. зохёолнуудта дахин хандахадаа, хунну зоной Аттилын һууһан үе хүрэтэр руни бэшэг хэрэглэжэ байһан тухай тон һонин тобшолол хэхэн байна. Мүн баһа баруун хунну зоной зарим лата үзэгшье мэдэхэ байгаа гэжэ тайлбариллагдана [Чулуунбаатар, 2000 : 9-10].

Тиихэдэ сяньби (сүмбэ) улас мүн лэ өөхэдын руни хунну-сяньби гэхэ гү, али «кэму» (ниилэхэгдэхэн модон) бэшэгтэй байгаа гэхэн бодол түүхыншье, хэлэ бэшэгэйшье эрдэмүүдтэ батажанхай. Юрэдөө, хитадуудай «Вэй шу» (551-554 онууд) гэхэн уласай түүхын зохёолой 1-дэхи бүлэгэй оршол соо эдэнэй модон дээрэ ниилэхэн бэшэгүүд тухай дурдагданхай [Л. Чулуунбаатар, 2000 : 10]. Харин сяньбинуудай руни түхэлэй бэшэг ба хитад бэшэг хоёрые дундань нэгэдхэн хубилгажа, өөхэдын тусхай номуудые байгуулһаниинь «Суй шу» (636 он) гэжэ он дараалалай бэшэгтэ тэмдэглээтэй юм. Тиимэхэеэ сяньбинуудай номуудайнь мүнөө сагта үгы байгаашье һаань, имагта хитадуудай Суй уг залгамжалалай бэшэгэй ХХХII бүлэг соо сяньбинуудай 12 эхэ зохёолнуудай тобьёг оруулагданхай гэжэ эрдэмтэн Г. Сүхбаатар тодорхойлоо: 1) Төрийн хэлний жинхэнэ дуу, 10 бүлэг («Песни на государственном языке», 10 глав); 2) Төрийн хэлээр бичсэн эзэн хааны дуу, 11 бүлэг («Императорский гимн на государственном языке», 11 глав); 3) Төрийн хэлээр бичсэн илгээлт зарлиг, 4 бүлэг («Послания и повеления на государственном языке», 4 главы); 4) Төрийн хэлээр бичсэн элдэв зохиол, 15 бүлэг («Разнообразная литература на государственном языке», 15 глав); 5) Сяньби илгээлт, зарлиг, 1 бүлэг, Чжоу улсын эзэн хаан У-дигийн зохиол («Сяньбийские послания и указы» императора династии Северной Чжоу У-ди, гл. 1); 6) Сяньби хэл, 5 бүлэг («Сяньбийский язык», 5 глав); 7) Хоу Фухоу, Ке Силин. Төрийн хэлээр бичсэн эд юмсын нэрс, өөрөөр хэлбал төрийн хэлний зүйл хуваасан толь бичиг, 4 бүлэг («Названия вещей на государственном языке или тематический словарь на государствен-

ном языке» // составители Хоу Фухоу и Ке Силин, 4 главы); 8) Ке Силин. Төрийн хэлээр бичсэн элдэв юмсын нэрс, 3 бүлэг («Названия разных вещей на государственном языке» // составитель Ке Силин, 3 главы); 9) Төрийн хэлний 18 бүлэг ойллого бичиг («Описательные сведения на государственном языке», 18 глав); 10) Сяньби хэл, 10 бүлэг («Сяньбийский язык», 10 глав); 11) Төрийн хэл, 15 бүлэг («Государственный язык», 15 глав); 12) Төрийн хэл, 10 бүлэг («Государственный язык», 10 глав) [Сүхбаатар, 1971 : 72-94].

Эрдэмтэд (А. Рона-Таш, Г. Сүхбаатар, Л. Чулуунбаатар г.м.) Ян Сюаньчжигай «Лоян цюэлань цзи» (547 он), Фан Сюаньлиной «Цзинь шу» (648 он) г.м. номуудыг шудалжа, III зуун жэлэй тэн багта сяньбинуудхаа илгархан табгач (тоба), тогоон (туюйхунь, туюйхуань, тугухунь) уласуудыг мүн лэ «кэму» бэшэгтэй байгаа гэжэ тэмдэглэнэ. Гэхэтэй хамта сяньбинууд өөхэдөө протомонгол хэлэтэн, тэдэнэй хэлэн мүнөө сагта мүхэхэн хэлэн гэлтэй.

Гадна мүнөөнэй монголшууд Тола голой баруун талада (Улаан-Баатархаа 60-д модо зүүн урда зүгэй Баин-Цокто, Налайхад шадар – Б.Б.) олдоһон Тоньюкук түшэмэлэй хүүр дээрэхи шулуун бэшэгүүдыг, Орхон шадар (Улаан-Баатархаа 400-гаад модо баруун зүгэй Кошо-цайдамда – Б.Б.) олдоһон Культегин, бильгэ Могилян хаануудай хүшөөнүүдыг ба Онгин гол (Орхон голдо ороһон гол, Кошо-Цайдамай тала – Б.Б.) шадар олдоһон Алп Элетмиш ноёной хүүр шулуу г.м. VII-VIII зуун жэлнүүдтэхи эртын Зүүн тюрк хаанта уласай болон Уйгур хаанта уласай үеын Орхоной «монгол бүлэг» руни бэшэгүүдыг шэнжэлжэ, өөхэдэгөө уйгурнуудтай хамта VIII зуун жэл тухайда согд зонһоо (мүнөөнэй таджигуудай ба үзбегүүдэй элинсэгүүдэйнэ нэгэ хуби – Б.Б.) үзэг бэшэг абаабди гэдэг байха юм: «Гэвч сүүлийн үед монголын эрдэмтэд монголчуудын ба монгол хэлний түүхийн хэрэглэгдэхүүнийг судлан үзээд монгол бичгийн гарлын талаар уйгураас дам аваагүй, харин уйгур, монгол хоёр нэгэн зэрэг согдоос бичиг авсан байж бүрэн болох тухай саналаа дэвшүүлж байна.

Монгол бичгийн хэл нь чухам хэдий үеийн монгол хэл буюу аялгууг тусгасан бэ? Гэдэг асуулт юу юуны түрүүн уг бичгийг авсан он цагтай холбогдох нь тодорхой билээ. Иймд монгол бичгийн хэлний дурсгалын онцлогийг монгол хэлний түүхийн баримт, тухайлбал, сяньби хэлний салбар аялгуу болох табгач хэлний дурсгал, хятан хэлний болон дундад үеийн монгол хэлний хэрэглэгдэхүүн, дөрвөлжин бичгийн дурсгал, нутгийн аялгууны баримт сэлттэй харьцуулан үзэхэд авиа зүйн онцлог шинжээрээ бусдаасаа илүү түрүү үеийн байдлыг хадгалсан болох нь илэрхий үзэгддэг.

Учир иймд монголчууд бичгээ XIII зуунд уйгураас авсангүй, түүнээс бүр өмнө уйгур нартай нэгэн зэрэг согдоос авчээ гэж үзэж байгаа санал нэлээд үндэстэй санагдаж байна» [Лувсанбалдан, Шагдарсүрэн, 1986 : 8-9].

Энэ Орхоной бэшэгүүдэй гарбал тухай мүнөө элдэб тухайламжанууд хэгдэнэ. Тэрэнэй уг эхнндэ гэхэ гү, али ниитэ үндэһэн һууридань тамга бэшэгшье, хитад бэшэгэй абьянуудай тэмдэгүүдшье, кхароштхи бэшэгшье тоологдоо. Гэбэшье тюрк руни болбол эгээ эртын финик үзэг бэшэгһээ уг эхитэй, согд бэшэгэй һуури дээрэ үндэһэлэнхэй гэһэн баримта гол тухайламжа болонхой юм: финик – арамей – сири – согд – анханай тюрк руни бэшэг.

Казахстан Уласай мэдээжэ эрдэмтэн Н. Базылхан өөрын сагтаа Орхоной тулгуур зохёолнуудта хабаатай Хитад Уласай Синьцзян-Уйгур өөрын захиргаата аймагай Или-Казах можодо болон гол түлэб Монголой Архангай, Баян-Өлгий, Баянхонгор, Булган, Говь-Алтай, Говьсүмбэр, Дорнод, Дундговь, Завхан, Өвөрхангай, Өмнөговь, Төв, Увс, Ховд, Хөвсгөл, Хэнтий г.м. аймагуудай дэбисхэр дээрэ олдоһон 54 шулуун бэшэгүүдые тодорхойлон тэмдэглэһэн байдаг: «Шивээт Улаан», «Бугатын дурсгал», «Хүйис толгой», «Нири кехань», «Онгин хөшөө» (Онгин-Тарималын хөшөө), «Хөшөө цайдам» (Культегины хөшөө), «Хөшөө цайдам» (Билэг Могиляны хөшөө), «Тоньюкукийн хөшөө», «Күльчурын хөшөө» («Их хөшөөт»), «Алтан тамгын дарханы хөшөө» («Их Асгат»), «Чойрын хөшөө», «Күль дарханы хөшөө» («Ар ханан хөшөө»), «Их Хануй нуурын хөшөө», «Моюнчурын хөшөө» («Могойн шинэ усны хөшөө»), «Тариатын хөшөө» («Тэрхийн хөшөө»), «Тэсийн хөшөө», «Харбалгас хөшөө I» («Кара калашык»), «Харбалгас хөшөө II», «Тэвш уулын хөшөө», «Хүрэл тамгын бичиг», «Зэс мөнгөний бичиг», «Тайхар-Чулуу», «Долоодойн хөшөө», «Сүүжийн хөшөө», «Сэврэйгийн хөшөө», «Дарвигийн хөшөө» («Дарвигийн Шар булаг хадны бичиг»), «Шивээтийн чулуун хөшөө», «Зүрийн хадны зураг» («Зүрийн овоо»), «Зүүн оройн оволжоо» («Цагаан салаагийн бичиг»), «Гурвалжин уулийн бичиг», «Хара Хатуугийн бичиг» («Эрээн харганат»), «Бага Ойгорийн бичиг», «Их бичигт» («Их бичигт», «Бага бичигт»), «Дэл уулын бичиг», «Шаахар толгойн бичиг», «Гурван мандалын бичиг», «Бай-Булгайн-Балгас», «Өвөрхангайн музейн бичиг», «Онготийн хөшөө», «Мухар хөшөө» («Улхын булан»), «Даян баатарын хөшөө», «Өртөн булгийн хөшөө», «Олон Нуурын хөндийн дурсгал», «Ачит нуурын дурсгал», «Хөх хөтлын хөшөө» («Олон нуурын түүрэг бичиг»), «Хар аарагын бичигт» («Бигэрийн эртний түүрэг бичиг»), «Хөгнө Тарни голын хөшөө» («Төв нутаг дахь түрэгийн хү бичиг»), «Цахирын бичиг», «Ханан хад» («Ямаан усны хавцлын бичиг»), «Зүрх уулын бичиг» («Ямаан усны бичиг»), «Налайхын бичиг», «Тэхтийн голын бичиг», «Рашаан хадны бичиг», «Шивээт Хайрхны бичиг» («Хар Салаа IV») [Базылхан, 2005 : 252]. Гэхэтэй хамта эрдэмтэн «Древнетюркские письменные памятники в Монголии: проблемы научной каталогизации и музеефикации» гэжэ 2010 оной ниитэлэлдээ Монголой дэбисхэр дээрэ олдоһон тюрк руни бэшэгүүд тухай баримтануудые 2009 оной байдалаар согсолходоо, 77 бэшэгүүдые тодорхойлһон байдаг [Базылхан, 2010 : 17]. Эдэ бэшэгүүдэй-

нь 24 жэшээнүүдын дурасхаалта бодоо шулуун тэмдэгүүд, 11-ниинь – хүүр үлхөө шулуунуудай хубинууд дээрэхи бэшэгүүд, 34-ниинь – хабсагай шулуунууд дээрэхи бэшэгүүд, 8-ниинь – зэд хашархан, шулуун тэмдэг г.м. элдэб хэрэгсэлнүүд дээрэхи бэшэгүүд гэхээр.

Дээдэ эртын монголшууд (протомонголшууд) согд зоной бэшэгтэй танил байгаа гэдэн баримта хадаа мүнөө сагай хараагаар түүхын бодото үндэһэтэйше байжа болоо. Юундэб гэхэдэ, эргэншэлэй хүгжэлтын байдалаар харахада, имагта согд зон болбол IV-VIII зуун жэлнүүдтэ зүүн ба баруун зүгүүдэй дундахи хамаг шахуу аралжаа наймаа өөһэдын гарта оруулжа шаданан, Заратустрын, Буддын, Манигай, Несторын г.м. шажануудай хургаалнуудые дэлгэрүүлхэн, харин тэдэнэй үзэг бэшэгынь агууехэ торгон замай ехэнхи хуби хангаха, үнэхөөрөө, олон зоной ниитэ хэрэглэхэ ба дундаа харилсаха ёһотой «лингва франка» шэнги болошоһон байгаа бшуу. Дээрэ тэмдэглэһэнэй ёһоор, энэ согд бэшэгэй гарбал болбол эгээ эртын финик үзэг бэшэгһээ уг эхитэй: финик – арамей – сири – согд.

Дээдэ эртын монголшуудай урда сагнаа үзэг бэшэг хэрэглэжэ байһанайнь үшөө нэгэ гайхалтай һонин баримта гэхэдэ, анхан цянуудһаа уг гарбалтай тангад (ми, минья, миняг, дансян, фань) зоной мүнөөнэй Хитад Уласай Шэньси, Ганьсу можонуудай дэбисхэр дээрэ байгуулһан Си Ся (982–1038–1227 онууд) гэжэ уласай мэдэлдэ һуугша тугухунь мэтын протомонголшуудай XI-XIII зуун жэлнүүдтэ тангад (хитад-тангад) бэшэгэй хубилбари хэрэглэжэ байһаниинь болоно. Си Ся уласай харьяатан энэ бэшэг тангадуудай Ли Юань-хао ханай захиралтаар 1036 онһоо хэрэглэжэ эхилээ [Кычанов, 1968 : 259]. Мүнөө тангад бэшэг хэрэглэгдэдэггүй бэшэгүүдэй хэлэнүүдтэ тоологдохоһоо гадна, 5863 тэмдэгүүдһээ бүрилдэһэн эгээ орёо бэшэгүүдэй нэгэн болоно гэхээр (Б. Лауфер).

Тиихэдэ кидань (хитан) өөһэдын улас (907-1125 онууд, 947 ондо Ляо эзэнтэ улас) тогтооходоо, хитад бэшэгэй һуури дээрэ «Их бичиг» (920 он), уйгур бэшэгэй һуури дээрэ «Бага бичиг» (924-925 онууд) зохёһон байна. Тиимэһээ X зуун жэлһээ тэдэнэй мэдэлдэ һууһан чжурчжэнь ба монгол хэлэтэй харьяатан кидань бэшэг хэрэглэжэ ябаа гэдэн һонин баримтанууд «Хятадын үндэстнүүдийн товч түүх», «Бүгд найрамдах Монгол ард улсын түүх. Тэргүүн боть» г.м. ажалнуудта хэрэглэгдээ. Гэхэтэй хамта чжурчжэнь өөһэдын уласше (ancun gurun, 1115–1234 онууд) байгуулхадаа, кидань (хитан) ба хитад бэшэгүүд дээрэ үндэһэлжэ, 1120 он тухайда ехэ чжурчжэнь бэшэг (тэрэнэйн жэшээнүүд мүнөө сагта үгы – Б.Б.), харин 1138 ондо бага чжурчжэнь бэшэг зохёһон байдаг.

Юрэнхы дээрэнь харахада, мүнөөнэй Монголой газар дээрэ саг үргэлжэ һууһан угсаатан бүхэн алише талаараа хитадуудтай харилсадаг һэн тула, хитад үзэгтэй танил, тэрэниие үзэһэн, хэрэглэһэн байна. Тиимэһээ хойто зү-

гэй нүүдэлшэд гээшэ хунну зоной үеһөө эхилэн, сяньби, тоба, жужань, тюрк, уйгур, кыргыз, кидань (хитан), чжурчжэнь уласуудай үенүүдээр бэхижэн, агууехэ Чингис хаанай нэгэдхэлгын үе хүрэтэр хитад үзэг ниитэ хэрэглэжэ байгаа гэхэн Монголой мэдээжэ эрдэмтэн Ц. Дамдинсүрэнэй (1908–1986) тухайламжа бодото үндэһэтэй. Эрдэмтэн иимэ дүгнэлтэ «Монголын уран зохиолын тойм» гэжэ номдо гаргаһан байдаг: «Хэдэн мянган жил Монгол нутагт оршиж байсан олон угсаатан, бичиг үсэг мэддэг байжээ. Тюрк, уйгур, хятад, кидан, тангад зэргийн бичиг үсгийн дурсгалт зүйлс монгол нутгаас олддог байна. Ийм учраас монголчуудыг, 13 дугаар зуунаас урьд, бичиг үсэг гэдэг юу болохыг мэдэхгүй байсан гэж хэлж болохгүй» [Дамдинсүрэн, 1957 : 30]. Тээд хитад, согд, тюрк, уйгур, кидань (хитан), тангад, түбэд г.м. зоной үзэг бэшэг хэрэглэһэн дээдэ эртын угсаатануудай хэниинь хаана, хэзээ ба ямар үзэг бэшэг тон түрүүн абааб гэхэн нэгэ тодо мэдээн мүнөө сагта үшөөл үгы зандаа.

Дээрэ хэлэгдэхэндэ иимэ тобшолол хэхээр. Эртын монгол (протомонгол) угсаатануудай бэшэг хэрэглэжэ ябаһан тухай баримта зүйлнүүд хүсэд шэнжэлэгдээдүй байхаһаа гадна, тэдэнь хэлтэрхэй ба тон хоморой юм. Тиимэхээ имагта XIII зуун жэл багта монголшууд өөһэдын ехэ гүрэн байгуулхадаа, уйгуржан (уйгуржан-монгол, хитад хэлэн дээрэ вэй-у цзы) бэшэг болон хитад үзэг хуулита болгон хэрэглээ гэхэн баримта мүнөө сагта түүхын гол тухайламжануудай нэгэн болонхой. Уйгур бэшэг хадаа дээрэ хэлэгдэхэн согд бэшэгэй үндэһэтэй, тиимэхээ мүн лэ финик үзэг бэшэгһээ уг эхитэй гэлтэй: финик – арамей – сири – согд – хуушан уйгур.

2. Ниитэ монгол үеын үзэг бэшэгэй ба бэшэгэй соёлой хүгжэлтын гол шэнжэнүүд (XIII–XVII з.ж.)

Дундада зуун жэлнүүдтэхи ниитэ монгол үеын «Монголын нууц товчоо», «Алтан товч» мэтын удха зохёолнуудта Тэмүүжин-Чингис хаан ударидагшатай монголшууд 1204 он тухайда наймангуудые дайлахадаа, тэдэнэй Таян хаанай бэшэгэй сайд Тататунга гэжэ уйгур хүнэй туһаар уйгур бэшэгтэй танилсаа гэгдэдэг: «Хасар Тататунгыг багш барин, бичиг хууль, цэргийн бодлого тэргүүтэн олон зүйл бичиг утга заалгаж удалгүй сурав» [Монголын нууц товчоо, 1957 : 160]. Гэбэшье энэ бэшэгыень Чингис хаанай 1206 оной дээдэ зарлигаар Ехэ Монгол уласай хэрэг хүтэлбэриин, хуулийн талаар «цагаан цаасан дээр хөх бичиг бичиж» эхилһэн хүн хадаа Шихихутуг гэжэ татаар хүн болонно. Энээн тухай «Монголын нууц товчоо» гэжэ 1240 оной түүхэтэ зохёолой 203-дахи зүйлдэ хэлээтэй: «Бас Шихихутугийг “Бүх улсын доторхи хулгайг цээрлүүлж, худлыг мохоож, үхүүлэх ёстойг үхүүлж, яллах ёстойг яллаж бай” гэж бүх улсын дээд, заргач (шүүгч) болгов. Бас “Нийт улсын өмчийг хувааж, заргыг шийтгэж, түүнийгээ хөх дэвтэрт бичиж дэвтэрлэгтүн. Надтай зөвлөж, Шихихутугийн шийтгээд цагаан цаасан дэр хөх бичиг бичиж дэвтэрлэснийг

ургийн урагт хүртэл үүрд хэн ч бүү өөрчилтүгэй. Өөрчилсөн ардыг ялтан болгож шийтгэтүгэй” гэж зарлиг болов» [Монголын нууц товчоо, 1957 : 177].

XIII зуун жэлэй эхин үедэ монголшуудай уйгур бэшэг ниитэ хэрэглэжэ байһанайнь үшөө нэгэ гэршэ болгожо, Чингис хаанай Хитадай гүн ухаатан, аяншалагша, шүлэгшэн, дао шажантанай гэлэн Чан Чунь (Чан Чунь бумба, Цю Чуцзи, 1148–1227) гэжэ гэгээн багша хүнтэй 1222 оной хөөрэлдөөнэйн тэмдэглэл («Чан Чунь Бумба баруун тийш жуулчилсан тэмдэглэл») болзорто ёһоор баримталхаар. Энээн тухай Ц. Дамдинсүрэн «Монголын уран зохиолын тойм» гэжэ ажалдаа тэмдэглэһэн байдаг [Дамдинсүрэн, 1957 : 32]. Зүгөөр Чан Чунь гэгээнэй шаби Ли Чжи-чан (1193–1278 гг.) гэгшын 1228 ондо бэшэһэн «Чан-чунь чжэнь-жэнь си-ю цзи» гэжэ замай тэмдэглэл баримталхада, Чингис хаан Чан Чунь хоёрой хөөрэлдөөниинь хитадшые, уйгуршые бэшэгүүд дээрэ адли тэмдэглэгдэһэн байжа болоо [Си Ю Цзи, или Описание путешествия на запад даосского монаха Чан Чуня, 1993 : 330-331].

Тиихэдэ Чингисэй шулуун бэшэг («Чингисийн чулууны бичиг», 1224–1225), Гүюг хаанай тамга («Гүюг хааны тамгын бичиг», 1246), Мөнх хаанда зорюулагдаһан хүшөө («Мөнх хааны хөшөө», 1257) г.м. шулуун дээрэ һилэгдэһэн дурасхаалта бэшэгүүд мүн лэ бүгэдэ монголшуудай XIII зуун жэлэй эхин ба дунда үеын удха зохёолнуудайнь түүхын гайхамшагта баримтанууд болонхой.

Гэхэтэй хамта монголшууд XIII зуун жэлэй эхин үедэ мүн баһа хитад хэлэн дээрэ Ехэ Монгол уласай хэрэг хүтэлбэрийн саарһануудые, албанай ба ондоошые бэшэгүүдые бээлүүлжэ байгаа. Энэ ушарһаа «Монголын нууц товчоо» гэжэ зохёол зохёогшо болбол монгол хүн байгаа, харин хитад хэлэн дээрэхи анханайнь баримта хадаа бодото эхэ бэшэгынь байжа болоо гэхэн тухайламжанууд мүн лэ өөһэдын үндэһэтэй.

Уйгуржан-монгол бэшэг ганса дотоодын албанай хэрэг хүтэлбэридэ хабатай байгаагүй: гүрэн түрын хэрэгүүдтэ татагдаһан монгол, найман, хэрэйд, тюрк, уйгур, перс, кидань, тангад, хитад г.м. аймагуудай олон сайд, түшэмэлнүүд элдэб гүрэнэй хаануудта тэдэнэй хэлэн дээрэнь зарлигуудые буулгадаг байгаа. Харин зарлигууд дээрэ табигдаһан тамгань уйгуржан-монгол бэшэгтэй һэн. Жэшээ болгожо, Ехэ Монгол уласай Гүюг хаанай зүгһөө 1246 ондо Ромын Папа IV Иннокентидэ (Innocentius PP. IV) эльгээгдэһэн хаанай тамгатай зарлиг нэрлэхээр. Энээн дээрэһээ тобшолходо, Ехэ Монголой хаануудай зарлигууд тэрэ сагта заабол уйгуржан-монгол бэшэгтэй тамгаар баталагдадаг байгаа гэхээр. Чингис, Өгэдэй, Гүюг ба Мөнх хаануудай үедэ Шихихутуг, Илүгэ, Чингай, Кадаг ноён, Аргун эмир г.м. зон саг сагтаа Монголой эзэнтэ гүрэнэй бэшэгэйн дарга һуухадаа, уйгуржан-монгол бэшэгэй хүгжэлтэдэ өөһэдын хубитаяа оруулһан юм. Жэшээлхэдэ, Өгэдэй хаанай үедэ гүрэнэй бэшэгэй дарга ябаһан Чингай (Чанай) хитадаар бэшэгдэһэн бэшэгүүдые за-

абол уйгуржан үзэгээр дабтан моторлодог байгаа. Харин Иранда хууһан Монголой Абага (1267, 1279 онуудтахи бэшэгүүд), Аргун (1289 оной бэшэг), Газан (1302 оной бэшэг), Өлзийт (1305 оной бэшэг) г.м. хаануудай (хулагуидуудай, «ил хаалингуудай») бэшэгүүд мүн лэ дансалагдан хадагалагдаһанай ашаар мүнөө сагта түүхын ба хэлэ бэшэгэй эрдэмүүдтэ мэдээжэ болонхой. Гэбэшье уйгур зоной бэшэг монгол аман хэлэндэ зохилдуулан, 1247/1249 он тухайда хуушан монгол үзэг бэшэгэй сагаан толгой («аа-баа-ха») ба үзэглэл байгуулха хэрэг эрхилһэн түрүүшын хүн хадаа Түбэдэй Буддын шажантай гайхамшагта эрдэмтэ лама, гэгээрүүлэгшэ Сажа бандида Гунгаажалцан (Кунга Гьялцен Пэлсангпо, 1182-1251) болодог.

Түбэд зоной түүхын бэшэгүүдые тобшолходо, Гунгаажалцан болбол монгол бэшэг зохёогшодо тоологдоно. Имагта иимэ тухайламжа зоной хараа үзэлдэ эхинһэнь батажаад, саашадаа олон ондоо ажалнуудта үргэнөөр хэрэглэгдээ. Гэбэшье Гунгаажалцан монгол бэшэг шэнээр зохёогшо гү, али шэнэлэн хубилгагша бэшэ, харин тэрэниие «Зүрхний тольт» гэжэ ажалдаа үүсхэн эхилэгшэ, 44 үзэгыень тэмдэглэгшэ болоно гэлтэй.

Гунгаажалцан болбол 1182 ондо Түбэдэй Зан (Цзан, Цанг) можын Сажа (Сакья) хотын Ладорма нютагта Чжамьянгон гэжэ дээдэ изагууртанай гэр бүлэдэ түрөө. Түбэд зон тэрэ үедэ улас түрынгөө дээдэ хэргэмүүдые абгаһань ашадаа дамжуулдаг заншалтай байгаа. Энэ заншалай ёһоор Гунгаажалцан болбол Дагба Галсан (Дагпа Гьялцен, 1147–1216) гэжэ гэлэн абгынгаа гол шабинь болоод, Кашмирай бандида гэгээрүүлэгшэ Шакьяшрибхадрын (Каче-Панчен, 1127–1225) саһата Түбэд орон 1179 ондо заларжа ерэхэдэнь, тэрээнһээ һахил абаа. Тиин залуу лама 1219 ондо бадаршан болоод, мүргэлэй замаар Энэдхэг, Непал оронуудаар ябахандаа, гүн ухаанай ном хаялсаха талаар нилээд болбосоржо бусаһан намтартай. Тиигэжэ Согто Сажаагайнгаа дасанда шэрээтэ бандидаар хууха үедөө олоной дунда Сажа бандида Гунгаажалцан гэжэ алдаршаа: Сажа гээшэнь (сайбар шарайта гэхэн удхатай) түрэхэн нютагайнь нэрэ, бандида гээшэнь Энэдхэг орондо хүртэхэн эрдэмэйн зэргэ болоно. Тэрэ үедэ Энэдхэгтэ эрдэмэй ухааниие 5 ехэ зүйлдэ ба 5 бага зүйлдэ хубаадаг байгаа. Ехэ эрдэмүүдтэ, нэгэдэхээр, гүн ухаан гү, али байгаалиин ба хүн түрэлтэнэй ниигэмэй юрэнхы хүгжэл тухай эрдэм, хоёрдохёор, хэлэ бэшэг гү, али хэлэнэй түхэл байгууламжа, гурбадахяар, шажанай һургаал гү, али самгарди ном, дүрбэдэхээр, анагааха ухаан, табадахяар, болбосоруулха арга зүй ороно. Имагта 5 ехэ эрдэмүүдтэ мэргэжэхэн хүн бандида гэжэ зэргэ олодог байгаа [Гунгаажалцан, 1994 : 156].

Сажа бандида Гунгаажалцан мүнөө сагай байдалаар Согто Сажаагай дасанай 6-дахи шэрээтэ, Түбэдэй улас түрын болон шажанай гайхамшагта ажайбуулагша, Буддын номнолой сакья һургуули байгуулан 4 ехэ ахашуулай нэгэн, Манджушри бурханай хубилгаан, I Панчен ламын урда түрэл гэжэ то-

ологдодог. Түбэдтэ Буддын номнолой дэлгэрхэ сагта шажанай номууд гол түлэб самгарди хэлэнһээ оршуулагдан тараһан байгаа. Харин энэ ушарта гансал Гунгаажалцанай бэшэһэн ухаан бодолой зүй эрдэмдэ ба ёһо журамай хургаалда хабаатай ажалнууд түбэд хэлэнһээ һоөргөө самгарди хэлэндэ оршуулагдаһан түүхэтэй.

Монгол бэшэгэй сагаан толгой («аа-баа-ха») ба үзэглэл зохёогшо Гунгаажалцан болбол, үнэхөөрөө, Түбэд Монгол хоёрой дундахи холбоо, харилсаа байгуулха, монголшуудай хамаг саашанхи шажанай түүхэ, соёл эгсэ хубилгаха хэрэгтэ нилээд ехэ габьяатай. Зүгөөр тэрэнэй монгол бэшэгэй сагаан толгой хэды ондо зохёожо эхилһэниинь гү, али зохёохо һэдэлгэтэй болоһониинь мүнөөшье хүрэтэр тодорхой бэшэ. Зарим эрдэмтэд Алшаагийн равжамба Данзандагвын XVIII зуунай тэн багта зохёһон «Зүрхэн толтын тайлбар огторгуйн маань», гүүш Билэгийн Далайгай хинажа хэблэһэн «Бодичария авадара-гийн тайлбар» (зохёогшонь Чойжи-Осор) г.м. ажалнуудые тобшолжо, Гунгаажалцаниие 1243 он тухайда «Зүрхний тольт» бэшээ гэжэ баримтална. Түүхын талаар харахада, Годан хаан тайжын (Кадан, Үгэдэй хаанай 2-дохи хүбүүн – Б.Б.) мэдэлдэ байһан монгол сэрэг Түбэд ороние 1239 онһоо дайлажа эхилээ. Тиигэжэ сэрэгэйнь Дорда-дархан жанжин саһата Түбэдтэ сакья хургуулиин түлөөлэгшэдые эгээ нүлөө ехэтэй гэжэ мэдээд, Годанда Гунгаажалцан тухай дуулгаһан байдаг. Годан Гунгаажалцаниие Хүхэ нуурай (монгол зоной Хөх нуур, түбэд зоной Амдо, мүнөөнэй хитадуудай Цинхай можо – Б.Б.) Ланьчжоу шадар нуухадаа, анха түрүүн монголшуудта залаһан намтартай. Гэбэшье Гунгаажалцанай 1244 ондо Түбэдһөө арбатай Пагба-Лодой, зургаатай Чхагна гэжэ ашанараа дахуулан, 1245 ондо Годанай ордон хүрэжэ ерэхэдэнь, тэрэнь Гүюг ахынгаа хаан болохо ушараар Хара хорин (Каракорум, Хархорин, 1220–1260 онуудта Монгол уласай түб) ошоһон байгаа. Тиимэһээ түүхэтэ уулзалга оройдоол 1247 он тухайда боложо, Гунгаажалцан тэрэ үедэ үбдэжэ байһан Годаниие түбэд эмээр аргалжа шадаа гэлтэй. Тиимэһээ энэл он тухайһаа Гунгаажалцан Годанай хубиин санаарта багшаар тунхалагдажа, Түбэдэй түлөөлэгшэдтэ Ланьчжоу шадар шэнэ ордон ба Трулпэй-дэ хиид бодхоогдоод, монголшуудта шэнэ ном тараалга, титим олголго дээдын зууршалгаар эхилээ гэжэ тоологдоно. Уйгуржан монгол болбол хуушан уйгур бэшэгэй үндэһэтэй һэн тула, мүн лэ финик үзэг бэшэгһээ уг эхитэй гэлтэй: финик – арамей – сири – согд – хуушан уйгур – уйгуржан монгол (үндэһэн).

Юрэнхы дээрэнь харахада, Гунгаажалцан Монгол уласай зарлигаар Түбэдэй 13 түмэнэй дээдэ захирагша боложо, гүрэн түрээз монгол сэрэгэй хюдалганһаа абараа гэгдэдэг. Тэрэнэй үедэ Түбэдэй түб хадаа Сакья хото, харин номноһон «чой-йон» хургаалынь монголшуудтай харилсахын хүтэлбэри, зоной нэгэдэлгын шэнэ ёһо заршам болоо. Сажа бандидын 1251 ондо

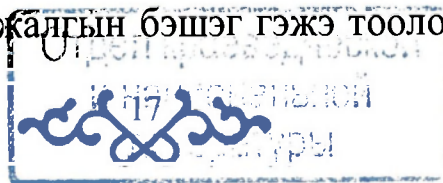
Трулпэй-дэ хиидтэ нүгшэхэдэнь, Чхагна ашань (1239–1267) буян арьбадхын замаар абгынгаа номуудые хэблэжэ гаргаа. Харин Пагба-Лодойнь түрэнэн абгынгаа «сагаан дунгар, бадарай аяга» тодон абажа, сакья нургуулиин табадахи толгойлогшо, Түбэдэй гүрэн түрын ба шажанай түрүүшын захирагша болоо, монгол хэлэ шудалхаяа Годанай, удаань Хубилай хаанай ордондо залаараа. Тиимэхээ монгол бэшэгэй түрүүшын хубилалга түгэсхэн бэелүүлхэ үйлэ яаха аргагүй Пагба лама Лодойжалцанай (Дрогон Чогьял Пагба, 1235/1239–1280) ажаябуулгатай сэхэ холбоотой юм.

Пагба (Gro mgon Chos rgyal 'Phags pa) лама тухай мүнөө сагта элдэб баримтанууд мэдээжэ. Түбэд баримтын ёһоор тэрэнэй түрэнэн эсэгэнь сакья обогой Джанджа Соднамджалцан болодог. Ламын бодото нэрэнь Лодой Джалцан, харин Пагба гээшэнь «хүндэтэй» гэнэн хэргэм удхална (G. Nuth). Монголой Сагаан Сэсэнэй бэшэһэн удха зохёолой ёһоор Пагба лама хүхэ хонин жэлдэ (1235 ондо), харин хитад бэшэгүүдээр 1239 ондо түрэнэн болодог. Тиимэхээ тэрэнэй түрэнэн он тухай хоёр ондоо баримта хэрэглэгдэнэ. Академик Поль Пеллио (Paul Pelliot, 1878-1945) имагта хоёрдохи баримтыень зүб гэжэ тоолоо.

Хубилай (Монгол уласай 5-дахи ехэ хаан, Юань улас байгуулагша, 1215–1294) үшөө хаан тайжа ябахадаа, Пагба ламые 1253 он тухайда өөрын ордондо залаһан намтартай. Тиигэжэ энэ уулзалгын удаа Пагба лама хадаа Буддын шажаниие дэлгэрүүлхэ хэрэгтэ тон габьяа ехэтэй гэгдэжэ, Хубилай хаанай хубиин санаарта багша болон «3 уласай хүзэгэйнэ хаан, дээдын ахамад лама» боложо үргэмжэлэгдөө. Түүхын талаар тодорхойлходо, Хубилай 1260 ондо хаанай шэрээ хуулита ёһоор эзэлэн нуухадаа, зунайнгаа үргөө Кайпинда (мүнөөнэй Шанду – Б.Б.) байгуулаад, 1263 ондо чжурчжэньгүүдэй анханайнь Чжунду хотые уласайнгаа ехэ ниислэл Дайдун-Хаанбалгас болгоо. Мүнөө тэрэнь Бээжэн хотын Сюаньбу хэсэг болонхой. Имагта 1260 ондо Хубилай хаан монголшуудай дунда ехэ дээдын хайраар Буддын шажан дэлгэрүүлхые оролдожо, Пагба ламые «ехэ уласай багша» гэжэ соносхоһон, тусхай хас шулуун тамга барюулһан байна.

Пагба ламын «табан үнгын улас» ниитэ хангаха тэбхэр дүрсэтэй түбэд (пассепа, зарим ушартаа пассена гэжэ тэмдэглэгдэһэн байдаг – Б.Б.) бэшэг 1260 ондо зохёогдожо эхилээд, хуулита ёһоор хитад, уйгуржан бэшэгүүдэй орондо оройдоол 1269 ондо абтаһан түүхэтэй. Энэ бэшэгэй һонирхолтой нэгэ шэнжэнь гэхэдэ, тэрэнь 44 үзэгтэй болобошые, монгол үгэнүүдые тэмдэглэхын тулада, эдэбхитэйгээр оройдоол 28 үзэг хэрэглэгдэнэ. Хэрбээ хитад зохёолнуудта уйгуржан бэшэг «вэй-у цзы» гэжэ нэрлэгдэһэн байбал, улас түрын шэнэ үзэг «мэн-гу синь цзы», «мэн-гу цзы», «го цзы» гэжэ тодорхойлогдоо. Энэ бэшэг үргэн олоной дунда юрэ «ордон шадархи бэшэг» гү, али бүри хаан гарбалай уг залгамжалгын бэшэг гэжэ тоологдобошые, Монголой

6 3 6 3 0 6

Юань уласай мандаһан сагта (Их Юань улс, Даян Их Монгол улс, 1271–1368) заабол хэрэглэгдэхэ боложо, дээдын ехэ хайраар тэрээндэ һураха тусхай һургуулинууд, зааха багшанарай тушаалнууд баталагдана. Удаань дүрбэлжэн үзэг дээрэ хаанай элинсэгүүдтэ зорюулагдаһан уншалганууд үнгэргэгдэхэ, хамаг зарлигууд тунхалагдаха болоо. Харин 1278 оной ехэ зарлигай ёһоор хамаг пайзанууд, тамганууд ба мүнгэнүүд энэл дүрбэлжэн бэшэгээр моторлогдон хубилгагдажа эхилээ. Гадна Юань уласай үедэ энэ бэшэг хинан хараха эрдэмэй тусхай хороон (Хань-линь-юань) байгуулагдаһан байдаг. Иигэжэ улас түрын шэнэ дүрбэлжэн бэшэг саг зуура хэрэглэгдэбэшье, хэрэг хүтэлбэрийн бэшэгүүдые, шажанай түүхын олон зохёолнуудые, Хитадай түүхын «Тунцзянь» гэжэ зохёол, Күнзийн суртаалай «Дас-се-янь-и» гэжэ ном, Буддын шажанай «Пратимокши», Гунгаажалцанай «Эрдэнийн сан субашид» (монголоор «Сайн үгт эрдэнийн сан» гү, али хуряангыгаар «Субашид») зэргын һургаалай номуудые мэдээжэ болгоо. Гэбэшье Хубилай хаанай 1294 ондо нүгшэһэн хойно түбэд үзэг дууряһан дүрбэлжэн үзэг болбол монгол хэлэтэнэй хитад бэшэг үзэлгэдэ туһатай байгаашье һаа, саашадаа ехэ дэлгэрээгүй бэлэй. Зүгөөр энэ бэшэг үшөө 80-д жэл шахуу ехэ, бага бэшээр хэрэглэгдэжэ байгаа. Тиигэжэ энэ бэшэг дээрэ Чэн-Цзунай зарлиг (1294), Чжун-Юнай зарлиг (1331), Дармабалын бэлбэһэн һамганай бэшэг (1309), Буянт хаанай зарлиг (1314) г.м. эрхим жэшээнүүд байгуулагдаһан түүхэтэй. Һүүлшын мэдээжэ монгол хүшөө бэшэг хадаа Чун Ян гүнэй бэшэг (1351) гэжэ тоологдодог (Поль Пеллио).

Пагба лама Лодойжалцанай байгуулһан түбэд-монгол дүрбэлжэн үзэг бэшэг мүнөө сагай байдалаар Энэдхэгэй эртын брахми бэшэгһээ эшэ үндэһэтэй: финик бэшэг – арамей бэшэг – брахми бэшэг – гупта бэшэг – сиддхаматрика – түбэд бэшэг – түбэд-монгол бодоо дүрбэлжэн үзэг. Гадна энэ бэшэг абугида түхэлэй бэшэг болоно. Гэбэшье монгол шудалагшадай олонхинь тэрэниие Пагба ламын нэрээр пагба, пакба гү, али пассапа, пассапа гэжэ нэрлэдэг, «үзэг-үе» бэшэг тэмдэглэдэг заншалтай. Пагба ламын бэшэг саашадаа Түбэдтэ (мүн баһа Монголдошье) угалзатуулан гоёожо бэшэхын үзэг боложо хэрэглэгдээ. Зарим эрдэмтэд энэ бэшэг 1443-1446 онуудта солонгос зоной 51 үзэгтэй хангыль (хунмин чоным) бэшэгэй бии бололгодо сэхэ нүлөөлөө гэжэ баримталдаг: финик бэшэг – арамей бэшэг – брахми бэшэг – гупта бэшэг – сиддхаматрика – түбэд бэшэг – түбэд-монгол бодоо дүрбэлжэн үзэг – хангыль. Гадна дүрбэлжэн бэшэг мүн баһа лепча зоной ронг (лепча, ронг-ринг) бэшэгэй хүгжэлтэдэ бага бэшээр хабаатай гэхэн арсалдаатай тухайламжа хэлэ бэшэгэй эрдэмүүдэй ажалнуудта хэгдэдэг болоһоор үнинэй юм: финик бэшэг – арамей бэшэг – брахми бэшэг – гупта бэшэг – сиддхаматрика – түбэд бэшэг – түбэд-монгол бодоо дүрбэлжэн үзэг – лепча.

Түбэдэй Сажа бандида Гунгаажалцанай эхилһэн эдэбхи, үүсхэл үргэлжэлүүлэн, 1307–1310/1311 онуудта уйгуржан-монгол бэшэг шэнээр заһа-

барилгада оруулхан ба бодото хуушан монгол үзэг бэшэгэй үндэһэн һуури табиһан хүн хадаа уйгурнуудай бандида Чойжи-Осор (Чойджи-Одсэр) болоно (Л. Концевич). «Мэргэд гарахын орон», «Дэвтэр-онбо» г.м. зохёолнуудта болон зарим эрдэм шэнжэлэлгын ажалнуудта тэрэниие гүнчен Чойгү-Одсэр (Дагмэдорж, 1214–1292) гэжэ түбэд хүндэ тоолодог (Б. Лауфер). Гэбэшье олонхи баримтануудай ёһоор, Чойжи-Осор (Чойджи-Одсэр, 1260–1320) гэшэ XIII зуун жэлэй II хахадта, XIV зуун жэлэй эхиндэ һууһан «Улсын багш» гү, али «Номын гэрэл» гэжэ солотой монголжоһон уйгур болоно: «Цахарын Лигдэн хааны үед орчуулсан богоод манжийн үед хэвлэсэн Ганжуурын гарчигт бичсэн нь: «Тэндээс уламжлан уйгур Чойжи-Одсэр бандид тэргүүтэн, хоёр хэлийг үгүүлэгчдийн эрхтнүүдээр судар дандарисын хамаг номуудыг монгол хэлэнд орчуулаад...» гэжээ. Юань улсын үед уйгурын Чойжи-Одсэрээс гадна түвдийн Чойгү-Одсэр гэж хүн байсан бололтой юм» [Дамдинсүрэн, 1957 : 103].

Шүлэгшэн, оршуулагша, Монголой 7-дохи ехэ хаан Хайсан Хүлэгэй багша ябаһан Чойжи-Осорой бэшэг болбол монгол хэлэтэнэй саашадаа хэдэн ондоо бэшэгүүдые байгуулхан ба оршон сагта шэнэ бэшэгтэй болоһон ушарһаа «хуушан монгол бэшэг» гэжэ баримталагдадаг заншалтай. Гэбэшье баруун монголшууд тэрэниие «худам монгол үсэг» болгоод, «худам» гэжэ үгэ «ном», «бичиг» гэжэ үзэнэ. Гадна зарим эрдэмтэд хуушан монгол бэшэг заншалта ёһоорнь «уйгуржин монгол бичиг» гэжэ тэмдэглэхэ гуримтай: «Олон нийтийн дунд энэ бичгийг «Хуучин монгол бичиг», «Уйгуржин монгол бичиг» буюу баруун монголчуудын дунд “Худам монгол үсэг» гэж нэрлэж заншжээ. «Хуучин монгол бичиг» гэгддэгийн учир бол монголчууд эртнээс бичиг үсгээ боловсронгуй болгох зорилгоор шинэ шинэ бичгийн систем боловсруулан хэрэглэсээр нэлээн олон «шинэ» бичгийг буй болгож түрүүчийнх нь «хуучин» бичиг болж байсантай холбоотой юм» [Лувсанбалдан, Шагдарсүрэн, 1986 : 7].

Бодото дээрээ, улас түрын шэнэ үзэг гол түлэб уйгуржан бэшэг дээрэ зохёогдобошье, Пагба ламын бэшэгэй дүй дүршэл бүрин түгэд даажа абаа. Тиигэжэ Чойжи-Осор хадаа Өлзийт (Монголой 6-дахи ехэ хаан, 1265–1307), Хайсан Хүлэг (Монголой 7-дохи ехэ хаан, 1281–1311) г.м. хаануудай һууһан сагта Энэдхэгэй Шантидевын «Бодичария авадара» («Бодисад нарын явдалд орох», «Ачлалт ном», 1305), «Бодичария авадара-гийн тайлбар» (1312), «Банзарагчийн төгсгөлийн үг (шүлэг)» (1308), «Махагалийн магтаал», «Бурхны 12 зохионгүй» («Жатака») зэргын зохёолнуудые монгол хэлэндэ оруулжа, монгол хэлэ шудалха, мүн баһа самгарди, түбэд, уйгур хэлэнүүдһээ зохёолнуудые оршуулха, дэлбэ, тайлбари хэхэ г.м. талаар тон ехэ амжалтануудые туйлаһан байдаг. Гадна Чойжи-Осор «Зүрхний тольт» (1304-1305) гэжэ монгол хэлэнэй түхэл байгууламжа тухай түрүүшын ном бэшээ гэгдэдэгшье (Фридрих И., Ц. Дамдинсүрэн). Бодото дээрэ, «Зүрхний тольт» нэрэтэй Сажа

бандида Гунгаажалцанай (XIII з.ж.), Чойжи-Осорой (XIV з.ж.) ба Гунгаа-Одсэрэй (XVII з.ж.) гэжэ 3 зохёол тухай «Монголын уран зохиолын тоймдо» тэмдэглэгдэдэг [Монголын уран зохиолын тойм, 1957 : 102-104]. Баһа буряадуудай гайхамшагта цанид-хамба А. Доржиевай иимэ нэрэтэй ажал мүн лэ олондо мэдээжэ болонхой. Хуушан монгол болбол уйгур бэшэгэй үндэхэтэй һэн тула, мүн лэ финик үзэг бэшэгһээ уг эхитэй гэлтэй: финик – арамей – сири – согд – хуушан уйгур – уйгуржан монгол – худам монгол (хуушан монгол).

Юрэнхы дээрэнх тобшолходо, Монгол орондо хуушан монгол гү, али худам монгол үзэг бэшэг гээшэ нилээд удаан хэрэглэгдэжэ байгаа. Тэрэнэй гаһар ехэ хүгжэлтэдэ 1930-д онуудта хэгдэһэн лата үзэгтэ орохо суута туршалгануудшые ехэ һаад ушаруулаагүй. Гэбэшье Монголд 1941 оной февралин 1-дэ лата үзэгтэ, удангүй энэл оной мартын 25-да ород үзэгтэ орохо тухай улас түрын тогтоол абтажа, 1946 оной январин 1-һээ хамаг хэблэл, харин 1950 онһоо бүхы хэрэг хүтэлбэри ород үзэгөөр ябуулагдажа эхилээ.

Хуушан монгол бэшэг дээрэ үндэхэлжэ, ондоошые арадуудай бэшэгүүд байгуулагдаһан түүхэтэй. Жэшээнх, 1599 ондо Айсиньгиоро Нурхаци хаанай даабаряар Манжа уласай Эрдэни-багша ба Гагай-заргаша хоёр хуушан монгол бэшэг ехэ хубилалтагүйгөөр манжа хэлэндэ тааруулан, *tongki fuka akū hergen* (сэггүй, сахариггүй бэшэг) гэжэ монгол-манжа бэшэг байгуулһан байна: финик – арамей – сири – согд – хуушан уйгур – хуушан монгол (худам монгол) – манжа. Удаанх энэ бэшэг дээрэнх эрдэмтэ Да-хай 1632 ондо нэмэлтэ графемүүдые диакритическэ (сэг, сахариг, зурлаа) тэмдэгүүдэй ашаар оруулан болбосоруулжа, 1911 он хүрэтэр хэрэглэгдэһэн хуулита *tongki fuka sindaha hergen* (сэгтэй, сахаригтай бэшэг) гэжэ манжа бэшэг зохёогоо. Энэ манжа бэшэг дээрэ өөрын ээлжээндэ сибэ зоной сибо-маньчжу бэшэг байгуулагдаһан түүхэтэй: финик – арамей – сири – согд – хуушан уйгур – хуушан монгол (худам монгол) – манжа – сибо-маньчжу. Гадна манжа бэшэг дээрэ мүн лэ дагуур зоной бэшэг зохёогдоо гэһэн тухайламжа гаргагдадаг: финик – арамей – сири – согд – хуушан уйгур – хуушан монгол (худам монгол) – манжа – дагуур-манжа. Манжанар XVIII зуун жэлдэ мүн баһа дүрбэлжэн үзэг дууряһан үшөө нэгэ бэшэг байгуулжа туршаа. Тиихэдэ хүршэ тывалар болбол 1930 он хүрэтэр хуушан монгол бэшэг тэрэл занданх хэрэглэһэн аад, 1930 оной июнин 28-һаа хуулита ёһоор лата үзэг, харин 1943 оной сентябриин 8-най тогтоолоор 1944 оной майн 1-һээ ород үзэг абаһан байна. Гэбэшье Чойжи-Осорой байгуулһан бэшэг Монголой аймаг бүхэн өөрын аман хэлэнэй аялгатайгаар уншадаг заншалтай һэн. Энэ ушарһаа тэрэнэй саашанхи үедэ һууһан эрдэмтэд энэ дутагдалыень үгы болгохо гү, али бэшэгэй хэлэ аман хэлэндээ дүтэ болгохо гэжэ оролдоо. Тиигэжэ хуушан монгол бэшэг хэдэн өөрын өөрсэ бэшэлгэтэй болоһон байдаг. Илангаяа эршэтэйгээр иимэ һэдэлгэнүүд монгол туургата зоной XVII зуун жэл багта тус тустаа илгарха сагта улам түргэдэһэн байна.

3. Монгол хэлэтэ арадуудай аминдаа хүгжэхэ үеын үзэг бэшэг ба бэшэгэй соёлой хүгжэлтын гол шэнжэнүүд (XVII–XXI з.ж.)

Чойжи-Осорой байгуулхан бэшэг Монголой аймаг бүхэн өөрын аман хэлэнэй аялгатайгаар уншадаг заншалтай хэн. Энэ ушарһаа тэрэнэй саашанхи үедэ хууһан эрдэмтэд энэ дутагдалыень усадхаха гү, али бэшэгэй хэлэ аман хэлэндээ дүтэ болгохо гэжэ оролдоо. Тиигэжэ хуушан монгол бэшэг хэдэн өөрын өөрсэ бэшэлгэтэй болоһон байдаг. Илангаяа эршэтэйгээр иимэ хэдэлгэнүүд монгол туургата зоной XVII зуун жэл багта тус тустаа илгарха сагта улам түргэдэһэн байна.

Жэшээлхэдэ, Монголой (зарим баримтануудаар Түбэдэй – Б.Б.) мэдээжэ оршуулагша, гэгээрүүлэгшэ Аюуша гуша (монгол бэшэгүүдтэ харчины Аюуш гүүш – Б.Б.) болбол 1587 ондо хуушан монгол бэшэг галиглаха ёһоор баримталан болбосоруулхадаа, «али-гали» үзэг (самгарди, түбэд, хитад хэлэнүүдһээ абтаһан үгэнүүдые тэмдэглэхэ тусхай үзэг – Б.Б.) зохёожо, тэрээн дээрээ Шаравсэнгын «Хутагт Банзарагч хэмээх таван сахиан» ба «Хутагт цагаан шүхэртэй», «Хар хэлэн нэрт» г.м. сударнуудые монголшолһон байха юм. Энэ «гадаадын үгэ» тэмдэглэхэ бэшэг болбол заншалта хуушан монгол бэшэгэй бодоо шугамаар зохёогдоһон тула, монголшуудай өөһэдын бэшэг ба ойрадуудай «тодо бичиг» хоёрой болболсоролгодо, тиин түбэд үзэг бэшэлгэдэшье горитой нүлөө үзүүлээ. Тиимэһээ тэрэниие мүн лэ түбэд-монгол бэшэг гэжэ тэмдэглэдэг заншалтай.

Галиг бэшэгэй бии бололго тухай мүнөө сагта элдэб һанамжанууд бии болонхой. Ехэнхи ушартаа Аюуша гуша энэ бэшэг III Далай лама Содномжамсын (Сонам Гьяцо, 1543–1588) даабаряар 1587 ондо байгуулхан болоно (Ч. Лоукотка). Хожомой удха зохёолнуудай ёһоор галиг бэшэг имагта Чингис хаан XIII зуун жэлдэ монголшуудта заяалһан байдаг. Зарим эрдэмтэд (Д. Дирингер, Фридрих И.) галиг бэшэг Чойжи-Осорой ажаябуулгатай сэхэ холбоо. Манай ушарта Чойжи-Осор гэшшэ XIV зуун жэлэй эхиндэ бодото худам монгол бэшэг байгуулхан болоно. Харин Аюуша-гуша XVI зуун жэлэй эсэстэ тэрэ бэшэгтэнь ондоо хэлэнүүдһээ ороһон үгэнүүдые галиглан тэмдэглэхэ «али-гали» («аялган-хашалган») гэхэ гү, али самгарди хэлэн дээрэ «ка-лекка гэжэ тэмдэглэдэг бэшэг зохёогоо. Галиг бэшэг (эгшиг – 16, гийгүүлэгч – 34) болбол хуушан монгол бэшэгэй үндэһэтэй хэн тула, мүн лэ финик үзэг бэшэгһээ уг эхитэй гэлтэй: финик – арамей – сири – согд – хуушан уйгур – хуушан монгол (худам монгол) – галиг. Энэ бэшэг саашадаа XVIII зуун жэлдэ нэмэн заһабарилһан хүн хадаа гүн Гомбожав гэшшэ болоно.

Тиихэдэ 1648 ондо ойрад-монголшуудай суута Огторгойн Далай лама (Шара Хабаг, Бархавг, Зая-пандита Намхай Чжамцо, 1599–1662) монгол бэшэгэй үндэһэн дээрэ тодорхой бэшэг гэхэ гү, али «тодо бичиг» («тод үсэг») зохёоһон габьяатай. Энэнь аялган/хашалган абяануудые тэмдэглэхэ ёһотой са-

гаан толгойтой бэшэг боложо, нютаг хэлэнэй үгүүлбэридэшье дүтэ, самгарди, түбэд хэлэнүүднээ абтаһан үгэнүүдые бэшэхэдэшье бэлэн бэлэй. Хальмагууд энэ 26 үзэгтэй (эгшиг – 7, гийгүүлэгч – 19) бэшэг дээрэ өөһэдын тон олон үзүүр үндэр зохёолнуудые байгуулһан аад, 1924 оной январин 6-най ниитэ шиидхэбэрээр ород үзэгтэ, 1930-1938 онуудта лата үзэгтэ ороод, саашадаа дахин ород үзэг шэлэһэн байха юм. Харин Хитадай ойрадууд хуушан монгол үзэгтэ хуулита ёһоор һурабашье, «тодо бичиг» мүнөөшье ниитэ хэрэглэһэн зандаа.

Ойрадуудай түүхын зохёолнуудта Зая-бандида тухай «богдо хутагта», «гэгээн», «рабдхамба-цорджи», «цэцэн-цорджи», «луугийн хаан» гэжэ элдэб аргаар үргэжэ тэмдэглэһэн байдаг. Намхайжамца гээшэнь тэрэнэй һахилда хүртэһэн нэрэнь (түбэд хэлэнһээ «Небесный океан» гэһэн удхатай) болоно. Зая-бандида ойрад-хальмаг бэшэг байгуулхын тулада, 1642 онһоо «Манигамбум» («Маани гамбум»), «Пачой» («Эцэг ном»), «Бучой» («Хөвгүни ном»), «Боди мөр» зэргын номуудые монгол хэлэнһээ оршуулжа туршаһан, тэдээндээ түгэсхэлэй шүлэг үгэнүүдые зохёоһон байна. Харин 1650–1662 онуудай хугасаада энэ бэшэгээрээ «Үлгрин дала», «Алтан гэрэл», «Цаһан шүкүртэ», Ранжундоржын «Бурханы 67 төрлийн үе» зэргын зохёолнуудай «төгсгөлийн үг (шүлэг)» мэтын 50-д зохёолнуудые бэшэһэн, 177 бүтээлнүүдые түбэд хэлэнһээ ойрад хэлэндэ оршуулһан намтартай. Тэрэнэй ажалнуудайнь тоодо мүн баһа «Ганжуур», «Данжуур» зохёолнуудай хэһэгүүд, «Шэдитэ хүүр», «Этигэл», «Сувахита», «Зунквын тууж», «Чарья Аватара» (Шантидевын «Бодичарияа авадара»), «Тарпа Чэнпо», «Готь шувууны сургаал», «Нээмн миңһн шүлгтэ», «Дорж жодв», «Дара экэ», «Модна чимг», «Хар келн», «Веди-мер», «Чихула кэрэктү», «Ном һархуй орон», «Ном һарх», «Милан тууж», «Молон төөнэ тууж», «Субашида», «Эрдни шастр», «Мэрийн зула», «Малыйн туджи», «Олн номын үндсн үзгин илһал оршва» мэтын эрхим дээжэ жэшээнүүд, гүн ухаанай ба анагааха ухаанай бүтээлнүүд, Бурхан багшын намтар, түүхэ домогууд ороно. Ойрадуудай Зая-бандида 1616–1638 онуудта Түбэдтэ «таван ухааны» номдо һурахадаа, V Далай лама Агван Ловсанжамсын (Нгаванг Лобсанг Гьяцо, 1617-1682) тон дүтын зоной тоодо оролсоо. Тэрэнэй намтар тухай мүнөө сагта олон тэмдэглэлнүүдэй байбашье, имагта Раднабадра шабинайнь «Равжамба Зая бандидын тууж сарны гэрэл хэмээх энэ мэт болой» («Лунный свет – история рабдхамбы Зая-пандиты», 1691) гээшэ эгээ мэдээжэ зохёол болонхой.

Намхайжамцын зохёоһон «тодо бичиг» болбол хуушан монгол бэшэгэй үндэһэтэй һэн тула, мүн лэ финик үзэг бэшэгһээ уг эхитэй: финик – арамей – сири – согд – хуушан уйгур – хуушан монгол (худам монгол) – тодо бэшэг.

Харин 1686 ондо Халхын Үргөөгэй (мүнөөнэй Улаан-Баатар хото) түрүүшын хутагта Үндэр гэгээн Занабазар (Занабазар Джэбзэн-Дамба

Гомбодоржийн, 1635–1723) энэдхэг брахми бэшэг^hээ эшэ үндэхэтэй «ранджана», түбэд «ланцза» (ланьджа, ланча, ланца, ланза) ба Пагба ламын дүрбэлжэн бэшэг дээрэ үндэхэлжэ, соёмбо (svayambhu гэжэ самгарди үгэхөө гарбалтай, өөрөө өөрыгөө бии болгогшо гэхэн удхатай) үзэг зохёонон намтартай: финик бэшэг – арамей бэшэг – брахми бэшэг – гупта бэшэг – нагари бэшэг – деванагари бэшэг – ранджана (китула, ланцза, ланьджа) бэшэг – соёмбо үзэг. Занабазарай зохёонон соёмбо үзэг зарим ушартаа «гэгээн үсэг» («өөрөө буй болсон гэгээн үсэг») гэжэ тэмдэглэдэг байха юм. Энэ бэшэг монголшуудай зүүн гарһаа баруун гар тээшэ бэшэхэ түрүүшын журам боложо, саг зуура ламанарай уншалгын номуудые шэмэглэхын тулада хэрэглэгдэбэшье, монгол бэшэгэй хүгжэлтэдэ, самгарди, түбэд, монгол абьянуудые ба тон түрүүн удаан аялгануудые тэмдэглэхэ хэрэгтэ өөрын үүргэ дүүргээ. Харин тэрэнэй соёмбо тэмдэг Монголой үндэхэтэнэй хүлдэ тэмдэг боложо, гүрэнэй ехэ туг, хүлдэ, хэлхээ холбооной тэмдэг, мүнгэн дээрэ г.м. улас түрын хэрэгүүдтэ тон амжалтатай хэрэглэгдэнэ.

Үргөөгэй Богдо-гэгээн соёмбо үзэг зохёохо сагтаа мүн лэ энэдхэг брахми бэшэг^hээ эшэ үндэхэтэй түбэд бэшэгэй сагаан толгой дээрэ үндэхэлжэ, самгарди, түбэд ба монгол үгэнүүдые тусгаар тэмдэглэхэ хэбтээ дүрбэлжэн бэшэг (монголоор хэвтээ дөрвөлжин үсэг, ородоор горизонтальное квадратное письмо) байгуулһан байна: финик бэшэг – арамей бэшэг – брахми бэшэг – гупта бэшэг – сиддхаматрика – түбэд бэшэг – хэбтээ дүрбэлжэн бэшэг. Зарим баримтануудта 70-д гаран үзэгтэй хэбтээ дүрбэлжэн бэшэгыень «хор-йиг» гэжэ нэрлэдэг. Иигэжэ түбэд зон монгол бэшэг тэмдэглэхэ, нэрлэхэ заншалтай.

Хэбтээ дүрбэлжэн бэшэг тухай анха түрүүн эрдэмтэн П.С. Паллас «Собрания исторических сведений о монгольских народностях» («Sammlungen historischer Nachrichten über die Mongolischen Völkerschaften», 1776-1801) гэжэ Санкт-Петербургда хэблэхэн номдоо тэмдэглээ. Занабазар энэ бэшэгээ анхан Зая-бандида Намхайжамцатай зохёожо эхилхэн гэжэ тухайламжа хэгдэдэг. Гэбэшье Үндэр гэгээнэй байгуулһан эдэ бэшэгүүдээ саашадаа яажа ашаглагдаһаниинь, удха зохёолой хүгжэлтэдэ ямар аргаар хэрэглэгдэхэниинь тон хайн мэдэгдэнэгүй. Гэхэтэй хамта Занабазарай хэбтээ дүрбэлжэн хор-йиг бэшэг гээшэ дүрбэлжэн эбхэмэл бэшэгэй үндэхэн болоо гэхэн ханамжа гаргагдадагшье.

Бурядуудай түлөөлэгшэд мүн лэ элдэб бэшэгэй эмхи журам хэрэглэхэ гэжэ оролдоһон байдаг. Тиигэжэ буряад ламанарай оролдолгоор нютаг бүхэнэй шахуу дасануудай дэргэдэ тусхай хургуулинууд, номой хэблэлнүүд болон сангууд байгуулагдажа, монгол, түбэд үзэгүүдые шудалха нэгэ бүхэли эмхи журам тогтоогдоо бэлэй. Г.-Ж. Дылгыров, Г.-Ж. Тугулдуоров, Г. Гомбоев, Р. Номтоев, Д.-Д. Данжинов, А. Доржиев, Э.-Х. Галшиев г.м. лама санаартан хэлэ бэшэгэй талаар бэшэхэн ажалнуудаараа мэдээжэ болонхой. Монгол,

түбэд үзэгүүдые шудалалгада эргэн буряад багшанарай (Ф. Санжихаев, И. Санжихаев, Д. Доржиев, Л. Нерунов, Н. Шолкунов, А. Игумнов, У.-Ц. Он-годов, Ц. Сахияев, Р. Цыбиков, И. Чагдуров, Г. Цыбиков, Р. Бимбаев, Б. Барадин, Ч.-Лх. Базарон, Ц. Жамцарано г.м.) үүргэ мүн лэ ехэ байха.

Буряад зоной дунда ород үзэг үзэлгэ хадаа анха түрүүн христосын шажан номногшодой (Н. Затопляев, П. Затопляев г.м.), удаань хэрээхэтэн буряадуудай (Х. Амвросов, Г. Баторов, А. Виноградов, И. Пирожков г.м.) үүсхэлээр эрхилэгдэһэн түүхэтэй. Гэбэшье эндэ тон ехэ ажал номногшо багшанар (Н. Алексеев, Я. Болдонов, Н. Болдонов, Ф. Жербаков, М. Махусаев, П. Миرونнов г.м.) ябуулхан байна. Жэшээн, багша, арадай аман зохёол суглуулагша, угсаатанай зүй шудалагша Н.С. Болдонов (1833–1899) баруун буряадуудай дунда үнэн алдартанай шажан номнолго ябуулхаһаа гадна, 1862 ондо Шэтэ хотодо П. Савенко гэгшын «О мироздании» гэхэн зохёол оршуулжа гаргаа, 1866 ондо Санкт-Петербургда тон түрүүн «Ород-буряад үзэглэл» ба ород үзэгтэ һуралгын сэбэр бэшэгэй жэшээ байгуулаа. Имагта Н.С. Болдоновой оршуулгын ном хадаа тэрэ үедэ ород үзэгөөр баруун буряадуудай нютаг хэлэн дээрэ бэшэгдэһэн түрүүшын зохёол болоо юм. Энэ талаар буряад зоной удха зохёолой хэлэн баруун буряадуудай нютаг хэлэн дээрэ үндэхэлхэ, бэшэгын хуушан монгол, лата үзэгүүдэй эгээ һайн дүй дүршэл абаһан ород үзэг байха ёһотой гэхэн һанамжанууд буряад ниигэм дотор XIX зуун жэлэй 60-70-д онуудта түрүүшын һуурида гаража ерээ бэлэй.

Хэлэ бэшэгэй гайхамшагта мэргэжэлтэн Р. Номтоев (1821–1907) болбол монгол, түбэд, ород хэлэнүүдые шэнжэлһэн хүдэлмэринүүдые, тэрэ тоодо үзэгтэ орохо 7000 тухай үгын һантай ород-монгол, түбэд-монгол толинуудые байгуулхадаа, буряадуудай мүн лэ ород үзэгтэ һуралгын «Самоучитель, или русская (расписная) азбука» гэжэ ном 1864 ондо Казань хотодо хэблээ. Энэ хадаа ород үзэгэй абяанай галиг (транскрипци) монгол үзэгөөр хэһэн түрүүшын туршалга болоно.

Агын багша Ч.-Лх. Базарон гэшэ Н.С. Болдонов, Р. Номтоев г.м. эдэбхитэдэй үүсхэл үргэлжэлүүлжэ, Шэтэ хотодо 1906 ондо «Монгол буряадай үгэ (Буряад һургуулида һураха үзэг. Анхан түрүүшын жэлдэ үзүүлхэ)» гэхэн үзэглэл ба 1917 ондо «Монгол буряадай үзэг» гэхэн үзэглэл зохёоходоо, буряадуудай үзэг бэшэг үзэлгы нилээд хүнгэдхэһэн байна.

Буряадуудай үшөө нэгэ мэдээжэ түлөөлэгшэ Вагиндара (Агван Лобсан Доржиев, 1853-1938) лама санаартанай, ноёд сайдай болон сэхээтэдэй хуушан монгол бэшэгэй буряад-монгол бэшэлгэ байгуулха талаар 300-гаад шахуу жэлэй туршада гаргаһан элдэб олон эдэбхи үүсхэлнүүдые гуримшуулан, 1905 ондо Санкт-Петербург хотодо «Зүрхний тольт» гэжэ хэлэ шудалха ном шулуун бараар хэблэхэдээ, хуушан монгол бэшэг буряад аман хэлэндэ тааруулан хубилгажа, мүн лэ шэнэ үзэг бэшэг байгуулаа: финик – арамей –

сири – согд – хуушан уйгур – хуушан монгол (худам монгол) – буряад бэшэг. Хэлэ бэшэг шэнжэлэгшэд энэ бэшэг тухай элдэб һанамжануудые гаргаһан байдаг. Зарим эрдэмтэд (Ц.Б. Цыдендамбаев) А. Доржиевай бэшэг монгол бэшэгһээ ехэ илгаагүй гэжэ тоолоо, харин нүгөө зарим (Т.А. Бертагаев, Б.Я. Владимирцов, Г.Д. Санжеев) тэрэниенъ хуушан монгол бэшэгэй буряад бэшэлгэ болгоно. Тиихэдэ эрдэмтэн Д.Д. Доржиев энэ бэшэгыень хуушан буряад бэшэгэй хэлэ байгуулһан үзэг бэшэг гэжэ тобшолоо.

А. Доржиевай бэшэг «Вагиндарын үзэг» (монгол хэлэндээрэ «Вагиндрагийн үсэг», ород хэлэн дээрэ «письмо Вагинтара») гэжэ тэмдэглэгдэдэг юм. Энэ бэшэг гол түлэб хуушан монгол бэшэг дээрэ үндэһэлбэшье, ойрадуудай, манжанарай бэшэгүүдэй зарим тэмдэгүүдые ашаглаһан, зүүншье, барууншье буряадуудай нютаг хэлэнүүдэй зүйлнүүдые үргэнөөр хэрэглэһэн байна. Эрдэмтэн Ц. Жамцарано болбол «Бурятское народническое движение и его критика» (1907) гэжэ ажалдаа М. Богдановой «Бурятское “возрождение”» (1907) гэхэн тэрэ үеын ниитэлэлдэ эрид хатуу харюу үгэхэдөө, лата үзэг бэшэ, харин А. Доржиевай байгуулһан шэнэ буряад-монгол бэшэг ехэ дэмжээ бэлэй [Жамцарано, 1907 : 19].

А. Доржиевай бэшэг дээрэ шулуун барай (литографиин) хүсөөр Санкт-Петербургийн дасанай олонхи номууд, тэрэ тоодо «Бурхан багшын намтар орошибай» (1906) барлагдаһан, тэндэ А. Доржиев, Ц. Жамцарано болон Б. Барадин гэгшэдэй үүсхэлээр нээгдэһэн «Наран» хэблэлдэ «Буряад хүүр. Түрүүшын дэбтэр» (1907), «Ухаа сэргээхэ, сэдхэл сайжаруулха үлигэрнүүд орошибай» (1908) г.м. зохёолнууд хэблэгдэһэн байна. Мүн баһа Санкт-Петербургда 1910-1911 онуудай хугасаада эрдэмүүдэй Академиин хэблэлдэ «Шэнэ хуушан үзэгүүдэй илгал тэргүүтэнэй бэшэгсэн дэбтэр орошибай» («Новый бурят-монгольский алфавит»), «Сборник монголо-бурятской народной поэзии» гэжэ номууд хэблэгдээ. Харин Асагадай, Шулуутайн дасангуудай хэблэлнүүдтэ арадай аман болон удха зохёолнуудай зарим тэды эрхим жэшээнүүд, тэрэ тоодо цанид-хамба А. Доржиевай «Монгол-буряад улад анхан хамига-аас тасаржа, ямбар орон-а али сагта хэн хагаантай сагугсан тэригүүтэни тобчилон хуриагсан түүхэ бичиг оршиба» («Монгол-буряад түүхэ оршобо») гэжэ зохёол, модон барай хүсөөр барлагдаа. Тэдэнэй ехэнхи хубинь ХХ зуун жэлэй Октябриин хубисхалай урда тээхи (1905–1917 онуудтахи) «гэгээрэлгын» өөрсэ уран бүтээлнүүдэй жасада ороһон байдаг.

Цанид-хамба А. Доржиевай шэнэ үзэг 1905 онһоо үндэһэтэнэй гэжэ тоологдобошье, тон түрүүн зүүн буряадуудые (ламын шажанда ороһон буряадуудые – Б.Б.) хангажа байгаа. Харин баруун буряадуудай түлөөлэгшэд болбол өөһэдын хэрэг хүтэлбэри, түрүүшын гар бэшэгэй зохёолнуудые болон бусад зүйлнүүдые ород үзэг бэшэг мэдэхэ зоной туһаар байгуулһан түүхэтэй.

Тиихэдэ Аламжа Мэргэн (Э.-Д. Ринчино) Н.И. Амагаев хоёр Вагиндарын бэшэгэй зарим тэды үзэгүүдэйнэ бэшэлгэ заһабарилан тодорхойлжо, 1910 ондо «Новый монголо-бурятский алфавит» гэжэ ажал «Сборник монголо-бурятской народной поэзии» гэнэн согсолборидо хэблээ. Харин Б. Барадин «Buriaad zonoᠢ uᠭan eugeiᠢn deejᠢ» гэжэ 1910 оной ажалдаа хуушан монгол бэшэг хуушараа гэжэ тэмдэглэхэдээ [Барадин, 1910 : 38], лата үзэг дээрэ үндэһэлэн, барууншье, зүүншье буряадуудай адли хэрэглэхэ журам зууршалһан намтартай. Гэбэшье Б. Барадинай үүсхэл тэрэ үедэ дэмжэхэ зон тон үсөөн байгаа.

Үндэһэтэнэй соёл шэнээр байгуулха талаар Дээдэ Үдэдэ 1926 оной сентябриин 19-26-да түрүүшын ехэ зүблөөн эрхилэгдэжэ, хэлэн, үзэг бэшэг, эрдэм, уран зохёол, урлал, үндэһэтэнэй хургуули г.м. тухай асуудалнууд зүбшэгдэһэн байдаг. Тэндэ Г. Цыбиковай «Монгольская письменность как орудие культурного строительства, Б. Барадинай «Вопросы квалификации монгольской языковой культуры» гэжэ элидхэлнүүд зүбшэн хэлсэгдээд, хуушан монгол үзэг болбол бүгэдэ монголшуудай ниитэ бэшэг болоно, энэ бэшэгһээ арсажа болохогүй гэнэн нэгэ тодо шийдхэбэри абтагдаа. Мүн баһа халха-монгол хэлэ буряад удха зохёолой хэлэнэй үндэһэн һуури болгохо, лата бэшэгтэ орохо ябадал эрдэмэй талаһаа шэнжэлжэ үзэхэ гэлсэһэн байдаг. Тиигэжэ хуушан монгол бэшэг, тэрэ тоодо А. Доржиевай бэшэг, Г. Цыбиков мэтын буряад үндэһэтэнэй түрүү сэхээтэдэй дэмжэһэнэйнэ ашаар саг зуура үлээгдэжэ, зүблэлтэ уран зохёолой бүрилдэлгын шатын (1917–1932 онуудтахи) зохёолнуудай ехэнхи хуби гол түлэб хуушан монгол бэшэг дээрэ зохёогдоо бэлэй. Зүгөөр 1929 ондо гүрэн дотор лата үзэгтэ оролго тухай асуудал дахин хойшололтогүй бодхоогдожо, хуушан монгол дэмжэгшэд нармай монгол үзэл баримталагшадта тоологдоһон, эрид шүүмжэлэлгэдэ ороһон түүхэтэй. Иигэжэ тэдэнэр өөһэдын хараануудһаа арсаха, урид хэһэн һанамжануудаа буруушааха баатай болоо. Г. Цыбиковшье «О новом бурят-монгольском алфавите» гэжэ ажал бэшэжэ, хуушан монгол хэлэн дээрэ ниитэ монгол хэлэ байгуулха тухай бодооло алдууда тоолоһон байна. Энэ талаар Б. Барадинай анхан дурадхаһан 24 үзэгтэй буряад-лата хубилбари 1930 оной февраль һарада дэмжэгдэһэн аад, удангүй 1931 оной январь һарада Зүблэлтэ Холбоото Уласай бусад арадуудай ниитэ хэрэглэхэ хүнгэдхэн тааруулһан шэнэ хубилбари хуулита ёһоор баталагдаа. Харин монгол хэлэн буряад-монгол бэшэгэй ниитэ хэлэн (журамшаһан хэлэн – Б.Б.) байһан аад, тэрэнь удангүй энэл 1931 ондо сонгоол-сартуул буряадуудай нютаг хэлээр хэлгэгдэһэн түүхэтэй. Саашадаа 1936 ондо буряадуудай хуулита бэшэгэй хэлэн хори буряадуудай нютаг хэлэн дээрэ үндэһэлхэ болгогдоод, 1937 ондо шэнэ буряад-лата бэшэгэй хубилбарида үшөө 2 үзэг нэмэгдэжэ, тэрэнь дүн хамта 28 үзэгтэй болоо һэн. Тэрэ саһаа энэ бэшэг дээрэ буряад уран зохёолой болбосоролгын шатын (1932–1955 онуудтахи) 1930-д онуудтахи гэхэ гү, али Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агууехэ дайнай урда

тээхи олонхи зохёолнууд байгуулагдажа үрдээ. Тийхэдэ 1939 ондо Зүблэлтэ Холбоото Улас дотор бултанай «ород үзэгтэ оролгоной» эхилхэдэнь, мэдээжэ 3 үзэг («ү», «өө», «h») нэмэһэн буряад-кирилл үзэг 1939 оной майн 1-дэ хуулига ёһоор баталагдаһан түүхэтэй. Энэ ушараар ород үзэг дээрэ буряад хургуулинуудай 1939–1940 онуудай хуралсалай жэл эхилээ, харин зоной хамаг хэрэг хүтэлбэри 1940 оной январийн 1-һээ ябуулагдаа.

Дээрэ хэлэгдэһэндэ иимэ тобшолол хэхээр. Мүнөөнэй монгол хэлэтэ арадуудай элинсэгүүд эртэ урда сагһаа үзэг бэшэг дэмжэжэ, аман зохёолһоонь гадна, удха зохёол хүгжөөн, ондоо арадуудһаа дутахагүй ухаан бодолой, сэдхэлэй нөөсэ баялиг бусад зондо нээжэ, зүүн ба баруун зүгүүдые нягта холбоһон байдаг. Тэдэнэй үзэг бэшэг дэлхэйн олонхи бэшэгүүд мэтэ домог суута библи бэшэгһээ анханайнгаа гарбал абаад, финик, арамей бэшэгүүдээр залгамжалагдан, согд, уйгур зоной бэшэгүүдээр дамжаһаар, өөрын түхэл шэнжэ даагаа.

Гэхэтэй хамта тэрэнь Буддын шажанай хүгжэн дэлгэрхэ бүри энэдхэг, түбэд зоной үзэг бэшэгэй заншалнуудайнь нүлөө нилээд ехээр үзэжэ, пассапа, галиг, соёмбо, бодоо дүрбэлжэн үзэг г.м. бэшэгүүдэй өөрсэ журамуудые тусгаар байгуулаа. Энээнһээ гадна дэлхэйн монгол хэлэтэн саг сагтаа хитад, түбэд, араб, лата, ород г.м. ондоо арадуудай бэшэгүүдые амжалтатай ашаглаһан, харин өөһэдын түүхэтэ дүй дүршэлынь солонгос, манжа г.м. зоной үзэгүүдэй хүгжэлтэдэ бага бэшээр нүлөөлһэн байха юм. Энэ болбол олон арадуудай үзэг бэшэгэйн, бэшэгэй соёлойнь ёһотой нэгэдэл, харилсаан, хамтын гайхамшагта туйлалтануудайнь нэгэ ехэ жэшээ болоно.

ОРОЛТО ХУБИИН ЁУРГАЛГЫН СЭНЭГҮҮД

- А -

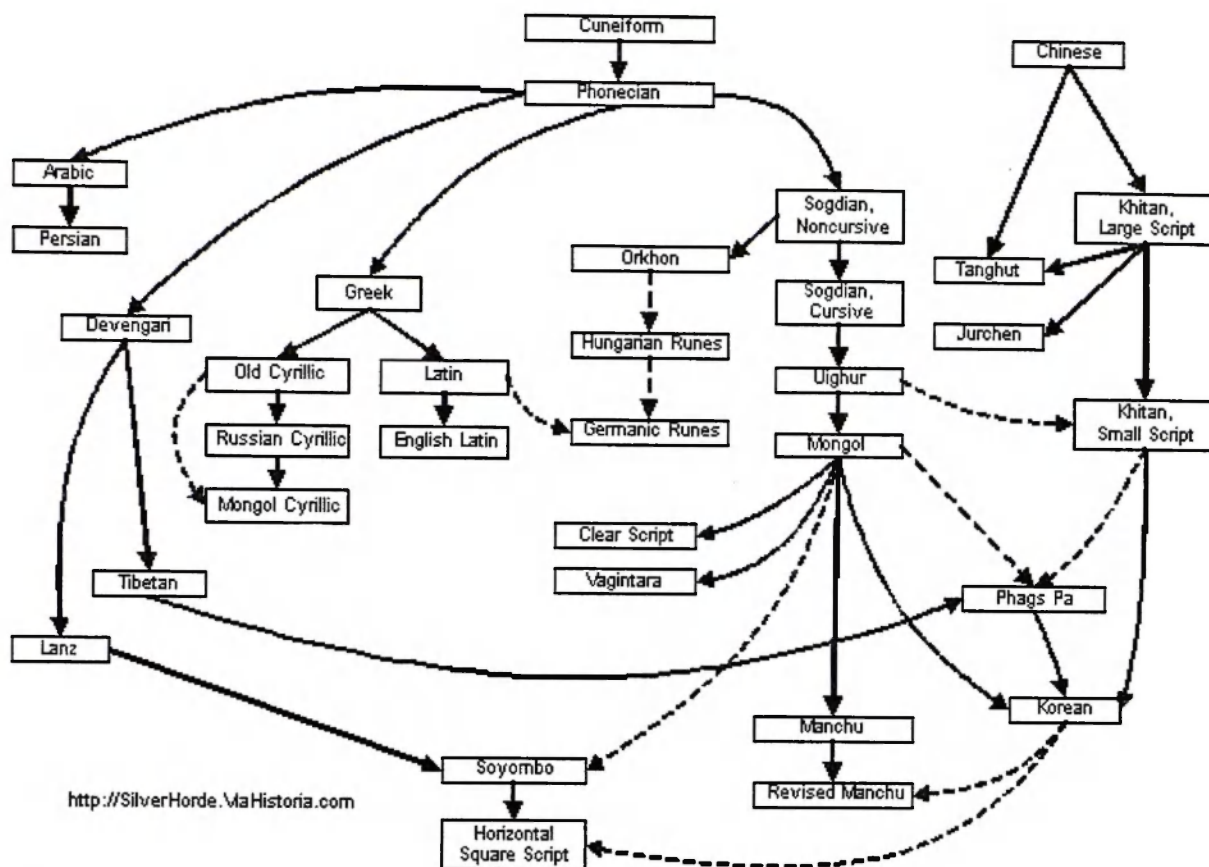
1-дэхи хэмжээнэй шалгалтын жэшээтэ асуудалнууд

1. Ниитэ монгол үеын урда тээхи «Агууехэ талын» зоной хэрэглэһэн эгээ мэдээжэ үзэг бэшэгүүдые удаа дараалан нэрлэгты, тэдэнэйн гарбал шаталан тайлбариллагты.
2. Монгол хэлэтэ зоной XIII-XVI зуун жэлнүүдтэ ашаглаһан эгээ мэдээжэ үзэг бэшэгүүдые удаа дараалан тоологты, тэдэнэйн гарбал шаталан элирхэйлэгты.
3. Монгол хэлэтэ арадуудай аминдаа хүгжэхэ сагтаа зохёон байгуулһан ба шэлэн абаһан үзэг бэшэгүүдые удаа дараалан нэрлэгты, тэдэнэйн гарбал шаталан тайлбариллагты.
4. Лепча зоной ронг (лепча, ронг-ринг) бэшэгэй хүгжэлтэ тухай юу мэдэнэбта? Мэдэсээ үгтэһэн баримтануудаар тодорхойлжо, тайлбарилжа туршагты.
5. Дагуур-манжа, сибо-маньчжу бэшэгүүдэй хүгжэлтэ тухай юу мэдэнэбта? Мэдэсээ үгтэһэн баримтануудаар тодорхойлжо, тайлбарилжа туршагты.

- В -

2-дохи хэмжээнэй шалгалтын жэшээтэ даабаринууд

1. Доро үгтэһэн хуряангы зураг баримталжа, монгол хэлэтэ арадуудай хэрэглэһэн үзэг бэшэгүүдые дундань хүгжэлтөөрнь холбон удхалагты, түүхын нэгэ бүхэли гаһар үзэгдэл болгон тайлбариллагты. Хуряангы зурагта өөһэдын нэмэлтэ үгэгты.

2. Доро үгтэһэн «Эргүнэ Кунгийн домог» гэһэн монгол хэлэтэ арадуудай «өвөг дээдсийн» домог үгын монгол эхэ бэшэгтэй танилсажа, ойлгоһоноо удхалжа, өөһэдын тайлбари үгэжэ туршагты.

Эргүнэ Кунгийн домог

Барагцаалбал, хоёр мянган жилийн тэртээ эрт цагт монгол хэмээн нэрийдэж агсан тэр аймаг бусад түрэг аймагтай зөрчил тэмцээн болж, тэр нь дайн тулалдаанаар төгсчээ. Бусад аймаг нь монголчуудыг ялан дарж, хядахад нь хошоод эр эмээс илүүгүй хүн амьд үлдсэн хэмээн хүндэт итгэмжтэй хүмүүсийн ярьдаг өгүүлэл буй. Тэр хоёр өрх айл дайнаас айн, тийшээ нэвтрэн очиход бэрх бартаатай ганц нарийн зөргөөс өөр хаанаасаа ч орох замгүй уул хад, их ой хүрээлсэн хэцүү газарт очжээ. Тэр уул хадны дундуур элбэг өвстэй эрүүл тал газар байжээ. Тэр газрын нэр нь Эргүнэ-Кун, Кун нь хэвгий уулс, эргүнэ нь эгц гэсэн утгатай, өөрөөр хэлбэл эгц нуруу болой. Тэр хоёр хүний нэр нь Нукуз, Киян байжээ. Тэр хоёр, тэдний удам олон он жилд тэр газраа сууж, өнөржин үржжээ... Угсаатны гарвал нь Эргүнэ-Кунд очсон тэр хоёр хүнээс эхэн авсан нь мэдээж билээ... төрж олширсоор тэдний овог олон болжээ... Чингээд тэнгэр тэтгэсэн учир дөрвөн зуугаад жил болоход тэд нар олон салбар болоод, тоогоороо бусад (угсаатнаасаа) давамгайлжээ... Тэр угсаатан (монголчууд) нь тэр улс, ойн дунд үржин өнөржөөд газрын зай нь давчдан хүрэлцэхгүй болохоор тэр сүрхий хавцал, уулсын давчуу сүвээс ямар сайн арга, хялбар замаар гарахыг бие биенээсээ зөвшин асуулджээ. Чингээд тэд төмөр байнга хайлуулдаг байсан төмрийн хүдрийн орд нэгэн газрыг олцгоожээ. Тэд бүгдээр цуглаж, ойд их түлээ зэхэж, бүхэл бүтэн тулмаар нүүрс бэлтгэж далан морь, шар нядалж, ширий нь бүхэл өвчин, төмөрчний хөөрөг хийгээд, түлээ нүүрсийг тэр хэвгий уулын хормойд зэрэглэж, далам хөөргөөр уулын бэлийг хайлан урстал нэгэн зэрэг хөөрөгдөж байхаар зэхжээ. Тэгээд хэмжээлшгүй их төмөр авч, уулын сүвийг онгойлгожээ. Тэд нар хавцлаас цөм цуг нүүдэллэж уудам тал газар гарцгаажээ. Киянаас удамт гол салбар

аймаг хөөрөгдсөн гэлцдэг юм. Мөн Нукуз нэрээр алдаршсан аймаг, тэдний салбаруудад хамаарагдах урьнаад хөөрөгдөлцжээ. Бусад хэдэн аймаг хөөрөгдөлцсөн болох хэмээн мэрийдэг боловч, дээр өгүүлсэн аймгууд зөвшөөрдөггүй, харин өчнөөн салбараас бүрэлдсэн Кунгирад аймаг, мөн тэрчлэн Эргүнэ-Кунд Нукуз, Киян хоёроос удамласан аймаг нь зөвшин хэлэлцэлгүйгээр бусдаасаа түрүүлэн, нөгөө бусад аймгийнхаа голомтыг гишгэлэн (хавцлаас) гарсан гэж батлан хэлдэг байсан амой.

[Эзэн Богд Чингис хааны домог оршвой, 1992 : 13-15]

1. Доро үгтээн «Цогт тайжийн хадны бичиг» гэнэн зохёолой монгол эхэ бэшэгтэй танилсажа, ойлгоноо удхалжа, өөхэдын тайлбари үгэжэ туршагты.

Дээр тэнгэр ханы аху хийгээд
Дэлхий дахь хан богдсын аху газар
Дээр доорын ялгал болбоос бээр
Жаргал хайрлал хоёрын агаар нэгэн буюу.
Аханишдийн агуй дахь бодьсдва нар хийгээд
Алтан дэлхий дахь бодь сэтгэлтэн хоёрын
Ахуй газар ангид болбоос
Асрах нигүүлсэхийн агаар нэгэн буй.
Энд хан богдасун сайн түшмэд хийгээд
Эрүүлэгч эрлэг хааны их ноён хоёрын
Ёс өнгө өөр болвоос
Зөв буруухи ялгааны агаар нэгэн буй.
Олз идэш олон ядагч хүн хийгээд
Уул модонд явагч араатан хоёрын
Аху бие ангид болбоос
Алан идэхүйн агаар нэгэн буй.
Хол ойроос хулгай хийгч хүн хийгээд
Хотыг эргэн гэтэгч чоно хоёрын
Илт бие дүр өөр боловч
Идэхүй хүсэх сэтгэлийн агаар нэгэн буй.
Онон мөрөнд аху халагут эгч минь хийгээд
Орхон Туулд агч өвчит бид хоёр
Халх Онигуудын газар хол болбоос бээр
Хайрлан санагалзахын агаар нэгэн буй.
Энэ биендээ эс золголцвоос
Үүнээс хойт төрөл түдэм төрөг
Эх нь ганц хүүхнээ хайрлах мэт
Элдэв үйлээр тусалцах болтугай.

[Дамдинсүрэн, 2001 : 235-236]

- С -

3-дахи хэмжээнэй шалгалтын жэшээтэ даабаринууд

1. Пагба ламын ажаябуулга тухай сээжээр тобшо мэдээсэл бэлдэгты.
2. Намхайжамцын ажаябуулга тухай бэшэмэл шэнжэлхы элидхэл зохёогты.
3. Занабазарай ажаябуулга тухай нуралсалай сахилгаан хэрэгсэл байгуулагты.

ГОЛ ХУБИ

I БҮЛЭГ. XVIII–XIX ЗУУН ЖЭЛНҮҮДТЭХИ БУРЯАД УДХА ЗОХЁОЛ (1727–1917 онууд)

© Б.Б. Бадмаев

ОРОЛТО ҮГЭ

Домог үгэ ба арадай аман зохёол гээшэ үндэһэтэнэй үгэ зохёолгын хүгжэлтын өөрсэ шатанууд байхаһаа гадна, удха зохёолойнгоо нэгэ ехэ һууринь болно. Энэ баримта хүн бүхэндэ мэдээжэ. Буряадууд бэшэгэй, бэшэгэй хэлэнэй ехэ дэлгэрээгүй сагта хойто үеынхидтээ хамаг мэдэсээ, дүй дүршэлөө, һанал бодолоо, хүсэл эрмэлзэлээ аман үгөөр дамжуулхые оролдодог байгаа. Гэбэшье үхибүүдээ эрэлхэг зоригтойгоор, энэрхы абьяастайгаар хүмүүжүүлхын, ухаан бодол хүгжөөхын тулада, түбхын түрүүн анхан үеын хүзэглэлнүүдэй ба бөө мүргэлэй, Буддын шажанай домог үгэнүүдэй шүтөөнүүдые бэшэ, харин арадай аман зохёолдо удхалагдаһан баатар, бильгэ, бүхэ, бэхи, мэргэн, сэсэн, түргэн, үбгэн, хүбүүн г.м. хүнүүдээ магтан дурдадаг, зондоо эрхим жэшээ, һургаал, заабари болгодог бэлэй. Иимэл ушарһаа аман үгөөр үгүүлэгдэһэн, домоглогдоһон, түүхэлэгдэһэн, туужалагдаһан, түүрээгдэһэн, дуулагдаһан г.м. элдэб түхэлнүүдтэй, тиин олоной һанал, бодол үзүүлһэн удхатай, уран найруулгатай зохёолнууд хамаг зоноймнай сэдхэл, тэрэнэйн гоё һайханайнь байдал элирүүлээ. Тиихэ зуура үзэг бэшэгэй хүгжэһэншье сагта домог үгын болон арадай аман зохёолой үүргэ ба нүлөөн һуладаагүй, тэдэ үеһөө үе дамжан, мүнөө сагташье замхаагүй. Гадна тэдэнэй олонхи зүйлнүүд уран зохёолой бии бололгодо, болбосоролгодо тон үргэнөөр хэрэглэгдэжэ, хүгжэлтэдэнь нэгэ бүхэли заншал оруулаа. Энэнь ямаршье арадай, алишье үеын зохёолдо тусгаар һуури эзэлдэг. Зүгөөр имагта энэ заншал буряад болон Сибириин бусад арадуудай уран зохёолнуудай (проф. С.Ж. Балдановой эрдэмэй тухайламжын ёһоор, «аман зохёолой заншалтай» зохёолнуудай – Б.Б.) гол һуури эзэлэнхэй. Тэрэнэй гол шалтагаан гэхэдэ, эдэ арадуудай домог үгын болон аман зохёолой ехэнхи баялиг бөөнэрэй, хэлмэршэдэй, хаялгашадай, түүхэшэдэй, үльгэршэдэй, онтохошодой болон түрэлхиин бусад бэлиг ехэтэйшүүлэй уг дамжан, аман үгэ зандаа олоной дунда таран, удха зохёолнуудтай тон нягтаар харилсаһаар, урданайнгаа найруулга, түхэл, маяг, шэнжэ хэды хубилгабашье,

тэдээнээ дууһан алдангүй хүгжөөһөөр хүрэжэ ерээ. Иигэжэ уран зохёол саг үргэлжэ «амиды» домог үгэһөө, арадай аман үгын баялигһаа амиа шэнээр абана, уран аргын элдэб зүйлнүүдээр баяжана, тэрэнэйнгээ хүсөөр зондоо дүтэ ба ойлгосотой байна. Тиимэһээ үгэ зохёолгын хоёролжоной (арадай аман зохёол – удха зохёол) гэхэ гү, али бүри гурбалжанайнь (домог үгэ – арадай аман зохёол – удха зохёол) дундахи холбоо, харилсаа, нэгэдэл ба илгаа үзэлгэ, тэдэниие түүхэтэ хүгжэлтөөрнь ба мүнөөнэйнй байдалаар бүһэлэлгэ хадаа оршон сагай удха зохёол шэнжэлэлгыншье, аман зохёол шудалалайшье, эдэниие дунда ба дээдэ һургуулинуудта зааха онолойшье гол шухала зорилгонуудайнь нэгэн боложо тогтонижонхой.

Буряад удха зохёол шэнжэлэлгын ба заалгын үшөө нэгэ шухала ба мүнөө сагта тон багаар тайлбарилалдаһан зүйл хадаа буряад зохёолой уг үндэһэ, бии бололго, эртын бэшэгэй соёл, ниитэ монгол зохёол үзэлгэ болоно. Буряадууд XX зуун жэлэй урда тээ ганса домог үгэтэй ба аман зохёолтой байгаа гэжэ хаража болохогүй. Гадна буряад удха зохёол гэжэ юрэ XX зуун жэлэй үргэлжэдэ байгуулагдаһан уран зохёол бэшэ юм. Тэрэнэй үндэһэн һуурииень бага бэшээр монгол хэлэтэ арадуудай XIII–XVII зуун жэлнүүдтэхи удха зохёолой анхадугаар эхэ бэшэг (койне) бага бэшээр табихаһаа гадна, эхиндэнь тэрэнэй буряад бэшэлгын (хубилбариин) ба өөһэдын жэнхэни эхэ (өөрэ) зохёолнууд илгаржа, XVIII–XIX зуун жэлнүүдтэхи удха зохёолой элдэб хэб шэнжэнүүдые бүрилдүүлһэн байдаг. Тэдэнэйнй эгээ мэдээжэ гэхэдэ, XVIII зуун жэлһээ гол түлэб Буддын шажанай оюун ухаанай, гүн ухаанай болон һургаалай зохёол, тиин эргэн зоной журамшуулха хуули эрхын зохёол, XIX зуун жэлһээ дурасхал бэшэгэй зохёол, лаблаха зохёол, ниитэлэл зохёол, түүхэтэ зохёол, һуралсалай зохёол, шэнжэлхэ ухаанай зохёол, харин XIX зуун жэлэй эсэс, XX зуун жэл эхин багһаа улас түрын (ниигэмтэ улас түрын) зохёол г.м. болоно. Гэбэшье удха зохёол шудалалда сэхэ хабаатай зохёолнуудай эмхи журамда тон түрүүн Буддын шажанай бүтээлнүүд, түүхэ бэшэгүүд, юрын эрхын бэшэгүүд, замай тэмдэглэлнүүд, аман зохёолой болон энэдхэг, түбэд, монгол, хитад удха зохёолнуудай буряад бэшэлгын буулгабаринууд, оршуулганууд, хубилалтанууд ба тайлбаринууд г.м үнинэй мартагдаһан, алдагдаһан түүхын, соёлой, гүн ухаанай, һургаалай тон хоморой ба үнэтэ гар бэшэгүүд оронхой. Имагта эдэ удха зохёолнууд буряад зониие тюрк, монгол оршолонтой, Сибириин болон хамаг Түб Азиин бусад олон арадуудтай алишье талаһаань холбоно, соёлтойнь нэгэдхэнэ. Энэниие хараха, тайлбарилан бодхоохо гээшэ буряад уран зохёол шэнжэлэлгын мүнөө үеын гол шухала зүйл болонхой.

Хэрбээ Ц.-А.Н. Дугарнимаев, В.Ц. Найдаков, А.Б. Соктоев, Г.О. Туденов г.м. манай дээдэ гарай аха эрдэмтэд эртын буряад-монгол зохёол шэнжэлэлгэдэ зүблэлтэ засагай үзэл сурталай «хабхагһаа», хүмүүжүүлгын «хуулита» үүргэһээ, социалис байдал дүрсэлэн харуулалгын гуримшуулагдаһан хэб

хэмжээтэй «баялигууднаа» зоригоо мұхэнгүй хандаһан байбал, мүнөө сагта тэрэниие үзэхэ, бүрин түгэд шэнжэлжэ шадаха зон тон ехээр үсөөрөө. Эртын зохёолнуудые уран зохёол шудалха эрдэм ухаанай талаһаа бүһэлхые зорихон, ехэ, бага юумэнүүднээ бахардан далтирхагүй ябаһан һүүлшын баатар хүбүүдэй нэгэн Б.Д. Баяртуев (1950–2006) байгаа. Энээниие Б.Д. Баяртуевай «Мотивы и сюжеты «Панчатантры» в бурятской литературе дооктябрьского периода» (1987), «Фольклорные истоки литературы бурят-монголов (в контексте истории этноса)» (2001) гэжэ хэлэ бэшэгэй ухаанай дэд эрдэмтын ба докторой нэрэ зэргэнүүдые олгоһон гар бэшэгэй эрхэтэй ажалнууд, «Предыстория литературы бурят-монголов» (2001) гэжэ ном болон эрдэм шэнжэлэлгын бусад олон хүдэлмэринүүд бага бэшээр гэршэлнэ. Гадна энэ һайн үүсхэл дэмжэһэн, һүүлэй 10–20-д жэлнүүдэй туршада буряад-монгол удха зохёолой эртын байдал шууд анхарһан ондоошые эрдэмтэдэй удха түгэлдэр ажалнууд мүн лэ байха. Тэдэнэй тоодо Д.Б. Дашиевой «Бурятская дидактическая литература: проблемы жанрового состава» (1997), В.Б. Махатовай «Буряад уран зохёолой түүхэхээ: урданай найруулганууд» (2000), Б.Б. Бадмаевай «XVIII–XIX зуун жэлнүүдтэхи буряад-монгол зохёол: дээжэ бэшэг. 1-дэхи боти» (2009), «XVIII–XIX зуун жэлнүүдтэхи буряад-монгол зохёол: дээжэ бэшэг. 2-дохи боти» (2009), В.Б. Махатовай, Х.Г. Цыденовагай «Алтан гадаһан» (2009), Буряадай гүрэнэй ехэ һургуулиин бүлэг эрдэмтэдэй бэшэһэн «Буряад уран зохёолой түүхэ (2015) г.м. эрдэмэй, һуралсалай, һуралсалай зааха аргын ехэ бүтээлнүүд онсо илгардаг. Гэбэшье удха зохёолой эртын хүгжэлтэдэ хабаатай шухала зохёолнуудые бэдэрэн олохо, эмхилхэ, хэблэхэ, шэнжэлхэ, тэдээндэ онолто онсодхол, арга шудалалай һуури олгохо ажал үшөөл ехэ. Имагта энэ ажал саашань түбһэн юумэнһээ айнгүй ябуулха гээшэ шухалын шухала болоо. Энэ хадаа ХХI зуун жэлэймнай уран зохёолой тулгуури, тэрээндэ һургаха онолой, тэрэниие зааха аргын ба шэнжэлхэ эрдэмэй нэгэ ехэ хараа, шэглэл элирүүлнэ, жэнхэни буряад зохёолнуудай уг үндэһэ, өөрсэ байдал, зүүн зүгэй арадуудай заншал, холбоо, харилсаа, нэгэдэл батална. Иимэл ушарһаа буряад удха зохёолой нүгөө ехэ һууринь болохо XIII–XVII зуун жэлнүүдтэхи ниитэ монгол үеын бэшэгэй соёлой түүхэ мэдэлгэ гээшэ буряад, монгол, хальмаг г.м. мүнөөнэй монгол хэлэтэй бусад олон арадуудые дундань нэгэдхэншые, илгарууланшые үзэхэ хүнлигэй ухаанай һалбаринуудай үндэһэн һуури болонхой.

Эртын буряад-монгол удха зохёолой баримтануудые бэдэрхэ, оршуулха, шэнжэлэн хэблэлдэ бэлдэхэ ажал зүблэлтэ засагай үедэ тон хүндэ байгаа гэжэ ойлгохоор. Тэрэ үеын гүрэн түрын, Коммунист намай суртал, хараа үзэлэй талаар эрилтэ, хиналта г.м. мүнөө сагта мэдээжэ болоһон шалтагаанууд удха зохёол шэнжэлхэ эрдэмэй онолто ба арга шудалалай һууриень нилээд доройтуулаа. Гадна элдэб хэмжээнэй ноёд, намай үзэл нэбтэрүүлэгшэд, идхалгын эдэбхитэд, хүнэй бодол хинан харагшад болбол нармай монгол үзэл, хүрэн-

гэтэнэй үндэхэрхэхэ үзэл, ородуудта эсэргүү үзэл г.м. шанга аад, хооһон ба даган дууряаһан үгэнүүдээр үндэхэтэнэй бодол, хүдэлөө таһа буруушаажа, XIII–XVII зуун жэлнүүдтэхи ниитэ монголшье, XVIII–XIX зуун жэлнүүдтэхи эртын буряад-монголшье зохёолнуудые ангиин харша удхатайгаар харуулһан байдаг. Имагта мүнөө хараа үзэлнүүдэй хубилһан сагта иимэ ябадал огтолон орхигдожо, буряад үгэ зохёолгын «сагааншье, харашье толбонуудые» (Г.О. Туденов) элирүүлхэ, түүхын үнэниие байгуулха хэрэг дахин үргэгдөө. Үндэһэн соёл, урлал, үзэг бэшэг хэргээлгын, домог үгэ, арадай аман болон удха зохёолнуудые бэдэрэлгын, тэдэниие шэнээр бодхоолгын, толилолгын, үзэлгын ба саашань хүгжөөлгын тон орёо саг урдамнай буунхай.

1.1. XVIII–XIX ЗУУН ЖЭЛНҮҮДТЭХИ ШАЖАНАЙ БУРЯАД ЗОХЁОЛ

XVIII–XIX зуун жэлнүүдтэхи буряад-монгол удха зохёолнуудые эмхилэн гуримшуулха хэрэгэй түрүүшын алхамууд бүри XX зуун жэлэй урда тээ хэгдэжэ эхилһэн түүхэтэй. Гэбэшье тэрэ үедэ иимэ ажал болбол суглуулха, ниитэлэлхэ ба шэнжэлхэ гэхэн 3 талатай нэгэ бүхэли асуудал үшөө болоогүй, өөһэдын эрдэм шэнжэлэлгын бодото үндэһэн нууригүй байгаа. Гадна олонхи зохёолнуудай эхэ бэшэгүүд удаан саг соо юрэ гар бэшэгэй эрхэтэй зандаа һэн. Зүгөөр энэ ушарта гансал Буддын шажанай номууд Энэдхэг, Түбэд оронуудһаа гол түлэб Хитад, Монгол оронуудаар дамжан хүрэхэн тула, эртын буряад-монгол гар бэшэгэй зохёолой түрэл зүйлэй эмхи журамда онсо илгардаг. Буряадуудай ондоо арадуудһаа болон газарнуудһаа худалдажа асарһан зохёолнууд түрүүшын үедэ тэрэл зандаа хэрэглэгдэжэ, дундаа юрэ ороноороо (гол түлэб Түбэд, Хитад, Монгол оронууд), хэлээрээ (гол түлэб түбэд, монгол хэлэнүүд), тиин заншалта шэглэлээрээ (гол түлэб ехэ хүлгэнэй очир хүлгэн), шажанай нургууляараа (гол түлэб шара малгайтан) ба үйлэдэхэ зорилгоороо (гол түлэб шажанай нургаалай зохёол) ангилагдажа байгаа. Харин XIX зуун жэлдэ зохёолнууд ондоо оронуудһаа олоор асарагдахаяа болижо, тэдэнь буряад дасангуудай дунда юрэ дабхар хуулагдажа, буулгагдажа байһан аад, саашадаа оршуулагдажа, тайлбарилагдажа, өөһэдын шэнэ хубилбаринуудтай, бэшэлгэтэй болоод, удаань бүри зохёон байгуулагдажа эхилээ. Хэрбээ Буддын шажанай зохёолнууд түрүүн гар бэшэгээр буулгагдажа эхилээ һаа, XIX зуун жэлэй 20-д онуудһаа модон барай (ксилографиин), шулуун барай (литографиин) болон XX зуун жэлэй эхиндэ хэблэлэй үйлэдбэриин (типографиин) ашаар гаргагдадаг болоо һэн. Тиимэхээ эдэ зохёолнуудые эргэн зохёолнуудһаа илгаруулжа, Буддын шажанай буряадуудай дунда дэлгэрэлгын оршолондо, дасангуудай нургуулинуудай, хэблэлнүүдэй болон сангуудай хүгжэлтын оршон байдалда хараха шухала. Имагта энэ оршон байдал буряад түүхэ бэшэгүүдэй удхын тон горитой нуури эзэлдэг байха юм.

Буддын шажанай умара зүг руу дэлгэрэлгэ тухай

Монгол туургата арадууд Будда Шэгэмуни (м.э.у. 563/623–483/543 онууд тухай, мүн шажанай элдэб нургуулинуудай нургаалаар болон эрдэмтэдэй тухайламжануудаар олон ондоо онууд тодорхойлогдобошье, ехэнхидээ ЮНЕСКО эмхиин шийдхэбэрээр м.э.у. 623–543 онууд баримталагдадаг, боди сэдхэлдэ хүрэнэниинь м.э.у. 588 он болодог – Б.Б.) бурханай шажанда хэзээ орожо эхилээб гэжэ нэгэ тодоор харюу үгэхэнь хүндэ. Гэбэшье тэрэнэй умара (хойто) зүг руу дэлгэрэлгэ ехэнхи ушартаа 3 ехэ урасхалда хубаагдан үзэгдэдэг байха юм (А. Берзин, Ш.Б. Чимитдоржиев). Түрүүшын урасхалынь Энэдхэгхээ гол түлэб ехэ хүлгэнэй (Махаянын) заншал дааж, I зуун жэлхээ Дунда Азийн кушануудай, согдийцуудай соёлоор, «Агууехэ торгон замаар», удаань хитадуудай соёлоор дамжан, хунну (тэрэнэй дунху), сяньби, кидань г.м. бүгэдэ монголшуудай ниитэ үеын урда тээхи дээдэ эртын (протомонгол) уласуудай дунда тарахан түүхэтэй. Энэ урасхалынь VI–VIII зуун жэлнүүдтэ эртын тюрк, уйгур г.м. хаанта уласуудай «Агууехэ тала» эзэлхэ үеэр өөрын дээдэ туйлдаа хүрөөд, саашадаа эршээ аалихан алдажа эхилээ.

Буддын шажанай умара зүг руу дэлгэрэлгын 2-дохи ехэ урасхал XIII зуун жэлдэ сахата Түбэдхөө сакья нургуулиин Сажа бандида Гунгаажалцан, Пагба лама Лодойжалцан г.м. зоной ажаябуулгаар эхией абаад, Хубилай сэсэн хаанай дээдын зарлигаар саг зуура монголшуудай хуулита шажан боложо илгараа. Тиигэжэ сахата Түбэдэй сакьяпа (сакья гү, али сажа – Б.Б.) нургуулиин ба удангүй кармапашье (Карма Кагью гү, али тэрэнэй улаан малгайтанай заншал – Б.Б.) нургуулиин нургаалнууд 1271–1368 онуудта Юань уласай, 1266–1370 онуудта Чагаадайн уласай, 1256–1353 онуудта хулагуидуудай (иль хаануудай – Б.Б.) уласай гол шажанда тоологдоһон аад, саашада мүн лэ замхажа эхилээ.

Буддын шажанай умара зүг руу дэлгэрэлгын 3-дахи ехэ урасхал мүн лэ Түбэдхөө эхитэй, гелугпа (Сарма Кадампа гү, али шара малгайтанай заншал – Б.Б.) гэжэ нургуулитай холбоотой. Богдо Зонхобын хубилган байгуулһан нургаалай энэ үеын хүгжэлтэ нэгэ талаһаа Урда Монголой эзэн болохо түмэдэй Сайн гэгээн Алтан хаанай (Анда, Монголой Барс Болод жонон хаанай хүбүүн, 1507–1548–1582) үйлэ хэрэгүүдхээ эхитэй, нүгөө талаһаа Алтан хаанай үршөөлөөр Далай ламын нахилда хүртэнэн Содномжамсын (III Далай лама Сонам Гьяцо, 1543–1588) дээдын ажаябуулгада хабаатай. Имагта энэ 3-дахи ехэ урасхалай нүлөөн доро тэрэ үеын буряадуудай дунда түрүүшын лама санаартан бии болоо гэжэ тэмдэглэгдэдэг, баримталагдадаг байха юм.

Гэбэшье Буддын шажан буряад угсаатануудай дунда хэзээ ба яажа хүгжөөб гэнэн асуудалда мүнөөнэй хүнлиг ухаанай эрдэмүүд нэгэ тодо харюу мүн лэ үгэнэгүй. Юундэб гэхэдэ, хуушаниие шудалалай һүүлэй үеын малталганууд Ивалгын хажуудахи болон Зэдын аймагай Цаган-Усун гэжэ һуурин шадархи хунну уласай хүүрнүүд соо Буддын шажантанай 108 шулуун

эрхинүүдые нээжэ үгөө (А.В. Тиваненко). Тэдэнь III–IV зуун жэлнүүдтэхи зүйлнүүд гэжэ тодорхойлогдоно. Тиихэдэ мүнөө байһан Ивалгын дасан шадар V зуун жэлэй Буддын шажанай субарга ба буряадуудай бусад газарнуудта дундада зуун жэлнүүдтэхи шажанда хабаатай элдэб зурагууд, хэрэгсэлнүүд олдоһон байдаг (Ш.Б. Чимитдоржиев). Эдэ баримтанууд мүнөөшье хүрэтэр хүсэд шэнжэлэгдээдүй. Тиимэхээ манай ээрын эхиндэ Байгал шадар нютаглаһан дээдэ эртын буряадуудай (протобуряадуудай) зарим тэдынь Буддын шажанай дэлгэрэлгын 1-дэхи ехэ урасхалда сүм ороһон, энэ шажанда этигэдэг, шүтэдэг байгаа гэжэ лаблахань үшөөл үды байгдана.

Бүгэдэ монголшуудай ниитэ үеын түүхэ, соёл аминдань бүһэлэн үзэхэдэ, Ехэ Монгол уласай бүридэлдэ оруулагдаһан буряад угсаатануудай элинсэгүүд бусад харьяатантай хамта, үнэхөөрөө, Буддын шажанай дэлгэрэлгын 2 ехэ урасхалда саг сагтаа эжэлэдгүй абтаһан байжа болоо. Энээн тухай Буряад Уласай дэбисхэр дээрэ олдоһон тэрэ үеын элдэб зэргын таһархай, бутархай хэрэгсэлнүүд, шажанда хабаатай зөөринүүд эжэлэдгүй һэжэг түрүүлхээр. Зүгөөр Хубилай хаанай 1260 ондо ехэ дээдын зарлиг тунхаглаха үедэ Ара Монголой бүридэлдэ һууһан Байгал шадархи ойн эргэн зон бултадаа шахуу Буддын шажан дэмжэжэ абаа гэхэнь мүнөө сагта мүн лэ хэсүү. Тиимэхээ имагта XVI зуун жэлһээ эхилһэн Буддын шажанай дэлгэрэлгын 3-дахи ехэ урасхал буряадуудта яаха аргагүй сэхэ хабаатай байхаар. Юундэб гэхэдэ, түмэдэй Алтан хаанай Буддын шажан дэлгэрүүлхэ хэрэг энэ үедэ өөһэдөө монгол туургатан хаа хаанагүй дэмжэжэ, үргэжэ эхилээ бшуу. Энэ ушараар түмэдэй хаанай хүсэрхэг боложо, урда зүгэй монгол, түбэд, тангад зоние ноёлон, түбэд-монгол эргэншэл хүгжөөхэ, III Далай лама Содномжамсатай холбоо баталха, Буддын шажанай гелугпа һургаал дэлгэрүүлхэ, 1577 ондо «Арбан буяны цааз» тунхаглаха г.м. ябадал саг сагтаа Халхын Абатай хаан (Вачир, Даян хаанай аша, Гэрэсэндзын аша хүбүүн, 1534–1586), торгуудай Нейджи-тойн (Их Ваджрадара Эрдэнэ Далай Манджушри Нейджи-тойн Богдо лама, бодото нэрэнь Сайн-Тэнэс-Мерген-Темене тайжын Абида хүбүүн, 1557–1653), ойрадуудай Зая-бандида Намхайжамца (Зая-пандита Намхай Чжамцо, 1599–1662), Халхын Үндэр гэгээн Занабазар (Занабазар Гомбодоржийн, 1635–1723) г.м. зон дэмжэн үргэлжэлүүлээ. Гадна Алтан хаанай ашань (Сүмэр Дайчин хун-тайжа хүбүүнэйн хүбүүн – Б.Б.) болбол IV Далай лама Ёндонжамса (IV Далай лама Йонтен Гьяцо, 1589–1617) болохо дээдын заяатай байгаа. Имагта энэ үеэр Үбэр Монголоор нүүжэ ябаһан буряадуудай зарим тэды бүлэгүүд тон түрүүн ламын шажанда орожо эхилһэн байжа магадгүй. Гэбэшье Алтан хаанай үедэ Байгал шадар нютаглажа ябаһан буряад уул угсаатануудай ламын шажанда орожо байһан тухай түүхын тодо баримтанууд мүн лэ байхагүй.

Буряадуудта хабаатай түрүүшын тодо мэдээн XVII зуун жэлэй тэн багта Монголдо болоһон үйлэ хэрэгүүдтэй холбоотой. Энэ үедэ Халхын

Гомбодоржо Түшээтэ хаан болбол 1639 ондо Занабазар гэжэ 3-дахи хүбүүгээ Монголой Буддын шажантанай толгойлогшо болгожо, нүүдэл үргөө байгуулаа (тэрэнь «Их-Хүрээ» гэжэ нэрлэгдээд, мүнөө Монголой Улаан-Баатар хото болонхой – Б.Б.). Гайхамшагта V Далай лама Агван Ловсанжамса (V Далай лама Нгаванг Лобсанг Гьяцо, 1617–1682) монголшуудай дунда гелугпа хургуулиин нүлөө батадхажа, 1650 ондо Үргөөгэй Үндэр гэгээн Занабазарые Даранаатхын (Таранатха Гунга Ньинбо, 1575–1634) хубилгаанда тоолоод, тэрээндэ I Жэбзэн Дамба хутагтын нэрэ олгоо. Энэл үеэр Байгал шадархи буряад угсаатануудай түрүүшын түлөөлэгшэд Үргөө ошожо мүргэдэг, Ехэ Хүрээнь (Баруун хүрээ, Да хүрээ, Богдын хүрээ, Их-Хүрээ) хургуулида нурадаг боложо байтарнь, зүүн (халха) ба баруун (ойрад) монголшуудай дундахи ехэ дайн («Сайн хаанай самаргаан, Бошогто хаанай буһалгаан») болон Манжа уласай эзэрхэг түримхэй ябадал улам хүжэржэ, Монголой зарим ламанар болон эгээлэй зон бүлэг бүлэгөөрөө Байгал шадар нүүжэ эхилээ. Энээн тухай Ш.-Н. Хобитуев «Хориин арбан нэгэн эсэгийн буряад зоной түүхэ» (1887) гэжэ зохёолдоо иигэжэ тэмдэглэнэ: «Тэрэ үедэ Халха болон Өөлэд хоорондоо эбээ таһаржа, Өөлэдэй сэрэг олон үе хөморoo хэһэн байгаа. Эсэстээ Өөлэдэй Бошогто хаан сэрэгтэйгээ 1676 ондо Халхада орожо ерээд, үймөө хэһэн байна. Тэрэ хутагта ламын хүрээндэ нууһан түбэд болон монгол ламанар буряадай нютагта олоороо ерэжэ, Буддын шажан дэлгэрүүлбэ» [Буряадай түүхэ бэшэгүүд, 1992 : 97]. Имагта түүхын иимэ нүхэсэл саашадаа лама санаартанай буряад нютагуудта өөһэдын дасангуудые, номой хургуулинуудые, хэблэлнүүдые, сангуудые байгуулха хэрэгэйн гол шалтагаан боложо үгөө.

Байгал шадархи «мунгал» угсаатануудай XVII зуун жэлдэ ламын шажанда шүтэжэ байһан тухай юрэнхы мэдээн ород хасагуудай түрүүшын тэмдэглэлнүүдтэ, элидхэлнүүдтэ ба бусад хэрэг хүтэлбэрийн болон албанай бэшэгүүдтэ хэлээтэй. Иимэ мэдээ Енисейн хасагуудай арбанай ноён К. Москвитин («Распросные речи десятника...», 1647), атаман И. Похабов («Челобитная Ивана Похабова...», 1649), атаман П. Бекетов («Отписка енисейскому воеводе Афанасью Пашкову сына боярского Петра Бекетова...», 1653) г.м. зоной элидхэлнүүд гэршэлнэ. Жэшээнь, К. Москвитинай бэшэг соо иигэжэ тэмдэглээтэй: «А кому они молятца и то... [?] писано всякими розными красками по листовому золоту, а лица писаны по листовому золоту человеческие, а подписи писаны по тому ж золоту против лиц на другой стороне, а по чему золото наложено и то неведомо. А иные у них болваны серебряные волчные [?] в поларшина золочены, и те их болваны и писанные лица ставлены по их вере в мечетех воилочных и книги у них по их вере есть ж, а писаны по бумаге, а бумага такова ж, как и руская. А молятца они мунгалы князь Турокай табунан и люди ево перед теми своими болваны и написанными лицами на коленках стоя и по книгам своим говорят своим языком и обеих рук упирают пальцами